

”מכתב מאליהו”

איגרת שנשלחה לחיד”א בעניין תקיעת שופר עם הנץ החמה

פתיחה

לפנינו איגרת המתפרסמת לראשונה מכתב-יד, מאת הרב אליהו הלוי די וואלי (רא”ה), רבה של אלסנדריה שבצפון איטליה אל הגאון רבי חיים יוסף דוד אזולאי (חיד”א), שליח ארץ ישראל שקבע מושבו בליוורנו ונעשה תל תלפיות ליהדות איטליה.

נושא האיגרת הוא מנהג שנשתרש בכמה מקהילות איטליה (כמו גם בקהילות יוון, טורקיה וארץ ישראל) לתקוע בשופר בראש השנה מייד עם הנץ החמה, עוד לפני התפילה. בחיבוריו ההלכתיים (ברכי יוסף, מחזיק ברכה, מורה באצבע) כתב החיד”א תחילה להגביל, ולבסוף לבטל מכל וכל, את המנהג הזה. במכתב הנוכחי מפציר רא”ה בחיד”א לחזור בו ממה שכתב בספריו הנ”ל. רא”ה במכתבו מצדיק את המנהג, בהתבססו הן על הנהגותיו הקבליות של רבי משה זכות (רמ”ז), רבם של מקובלי איטליה, והן על כמה נימוקים הלכתיים משלו.

המכתב שלפנינו מוזכר על ידי החיד”א בתשובה שכתב אודות הנושא (ותובא להלן): “אמנם הרב הכולל, הישיש ונשוא פנים, כמהר”ר אליהו הלוי ז”ל, רב בק”ק אליסאנדריא די לה פאליא, כתב אלי באורך על זה...” אך הוא נמנע מלחזור בו מהעמדה ההלכתית השוללת את אותו מנהג. למרות הכבוד הגדול שרחש החיד”א לרמ”ז, הוא לא קיבל סימוכין קבליים החורגים מהמסגרת של כתבי האר”י ז”ל. בהקשר זה, החיד”א הזכיר את העובדה שמורו רבי שלום שרעבי (רש”ש), שעמד בראש מדרש ‘בית אל’ של המקובלים בירושלים, כבר ביטל את מנהג התקיעות בהנץ החמה.¹

¹ תמצית דברי החיד”א בתשובתו זו הובאו בשערי תשובה ריש סימן תקפ”ח.

לפני מספר שנים פרסם החוקר מאיר בניהו תיעוד לכך שמנהג התקיעות הנ"ל הונהג על-ידי נתן העזתי בבית מדרשו בסאלוניקי, אם כי איננו ברור האם הוא שחידש את המנהג מעיקרו, או שמא רק העתיקו מארץ ישראל ליוון. כמו כן, המנהג מופיע בספר חמדת ימים (איזמיר תצ"א), אשר כידוע משוקעים בו כמה ענינים שבתאיים.² נשארה 'פתוחה' השאלה, כלום מקרה הוא שגם בין מייסדי המנהג באיטליה היו כמה מאמינים שבתאיים בסתר (כגון רב בנימין הכהן [רב"ך], תלמידו של רמ"ז)? והאם ידיעה זו, שמקור המנהג כפי הנראה בורם שבתאי מחתרת, חישלה את דעתו של החיד"א לעקרו מן השורש?

ככל הידוע לנו כיום, מנהג זה כבר לא קיים יותר בתפוצה האיטלקית או בקרב יוצאיה. העובדה שהמנהג בוטל היא ללא ספק הודות למערכה שקיים כנגדו החיד"א, שלאחר תהפוכות שונות קבע מושבו באיטליה ובה פעל עד סוף ימיו ונחשב לסמכות הלכתית עליונה.

הרב אליהו הלוי והחיד"א

בשו"ת חיים שאל (חלק ב סימן י') מתאר החיד"א מנהג שהיה קיים לתקוע בשופר בראש השנה מייד עם הנץ החמה, עוד לפני התפילה, ומתייחס למאמצים בהם נקט כדי לבטל את המנהג הזה ובתגובות שהגיעו אליו:

כיוצא בדבר, בענין מה שנהגו בתקיעות ראש השנה לתקוע בהנץ החמה, וכתבתי אני הצעיר בספר הקטן מחזיק ברכה ובקונטרס מורה באצבע לבטל מנהג זה, כי לא יכונה התקיעות קודם תפלה, בין על דרך האמת, בין על-פי הדין. וזה שנים רבות שהרב המופלא, גדול הדור, מהר"ר יצחק בכר דוד ז"ל בעל דברי אמת, על-פי הדין ביטלם, והמקובלים בדורו על-פי הקבלה ביטלום. אמנם הרב הכולל, הישיש ונשוא פנים, כמהר"ר אליהו הלוי ז"ל רב בק"ק אליסאנדריא די לה פאליא כתב אלי באורך על זה, ותנא מסכת עדויות ומזקנים יתבונן שכך נהגו הרב המקובל מהר"ר בנימין הכהן ורבו הרמ"ז, זכרונו לברכה. ועד אחרן מצא בכתבי הרמ"ז ז"ל שיש מקום לתקיעות אלו על-פי הסוד, שהן הכנה לתקיעות העיקריות, והירבה דברים באריכות גדול. ואני בעניי, איני חש לסודות שלא גילה רבינו האר"י ז"ל עצמו, וגם כי הרמ"ז ז"ל

² בטעם מנהג זה נאמר שם: "על דרך 'קדמיה לרשיעא עד לא יקדימינך', כי טרם יעמוד השטן להשטין ולהזכיר עוונותיהם, יקדמו פניו ויכריעוהו בקול השופר ושם יפול שדוד" (חמדת ימים, חלק רביעי [לחדש אלול ולימים נוראים], ונציה תקכ"ג, פרק ז [דף לו ע"ב]).

גדול כבודו, עטרה בראש כל אדם,³ מכל מקום אני בער ולא אדע, כי מה שלא גילה האר"י, רבינו הגדול ז"ל, אשר למד עם אליהו, זכור לטוב, באלו אמרו שלא לסמוך, ושב ואל תעשה עדיף. ולכן אני אומר שיש לבטל תקיעות דקודם תפלה הנו[כרות]. וגם המקובל המופלא מהר"ש שרעבי ז"ל, שמעתי מפיו, פה קדוש, שיש לבטל[ן]. ועשה מעשה וביטלן במדרש רב"ה, הנוהגים על-פי האר"י ז"ל.⁴ ותו לא מידי.

להלן נציג בפני הקורא את מכתבו המקורי של הרב אליהו הלוי די וואלי אל הרב חיד"א, המודפס כאן לראשונה מכתב יד.⁵ כפי שנראה, החיד"א לא הגזים בדבריו. הרב אליהו הלוי אכן 'הירבה דברים באריכות גדול'. ומלבד מסכת עדויות על מקובלי איטליה ו'מעשה רב' להכביר, יש במכתבו גם חלק לא מבוטל של טיעונים הלכתיים, שאליהם לא התייחס החיד"א בתשובתו הנ"ל.

לפי הרשום ביומנו של החיד"א, הוא הכיר את הרב אליהו הלוי עוד במהלך מסעותיו. ברשימה מט"ז אלול תקל"ח אנו קוראים:

אלול 16. ג' ... נסעתי, ור' אברהם לוצאטו סופר בעל-הבית, ובנימין המשרת עמי, ונלוה מהר"ם באקי וסי[ניור] מאיר ובנו יוסף בקאליסו⁶ אחד עד חצי הדרך, ובאנו כחצות לאלישאנדריא די לה פאליא,⁷ והיינו באושפיזא בכבוד, ובא תיכף הרב

³ על פי גיטין ז ע"א. והשוו דברי החיד"א אודות הרמ"ז בספרו 'שם הגדולים': "מהר"ר משה זכות היה רב בויניציא ואחר כך רב בק"ק מנטובה ... וחכמתו וקדושתו מודעת זאת בכל הארץ. הרב הגדול עיר וקדיש מהר"ם זכות נולד באמשטרדם והיה תלמיד הרב שאול הלוי מורטירה ... והלך לרוססלאנד ולמד שם והיה חברו של הגאון מהר"ר יצחק אב"ד מפוזנן. ואחר כך בא דרך וירונה ללכת לארץ ישראל ועכבוהו בויניציא. ובא בשליחות מצוה הרב המקובל מהר"ר בנימין הלוי, אביו של הרב מהר"ש הלוי, אב"ד באיזמיר. והרב"ל הנזכר היה תלמיד מגורי האר"י זצ"ל, ולמד הרמ"ז עמו חכמת האמת וקבל ממנו סלת נקיה ... והיה יודע ששה סדרי משנה על פה. ושמעתי שהיה לו מגיד, והרב גור אריה, שחיבר הגהות על השלחן ערוך, ונדפסו במנטובה סביב לשלחן ערוך, העיד ששמע המלאך הדובר בו. ונח נפשיה דהרמ"ז יום ב' סוכות שנת נח"ת...". לפרטים נוספים על הרמ"ז, ראה: שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, כרך ב (ירושלים תשכ"ה), עמ' 516-518. לפי המקובל שנת הולדתו של רמ"ז היא שפ"ה, אם כי יש מקדימים זאת בעשר שנים (שם, עמ' 517 הע' 88).

⁴ רוצה לומר, בית המדרש "בית אל" בירושלים, של המכוונים לפי כוונות האר"י ז"ל, שהרב שלום שרעבי (ת"פ-תקל"ז) עמד בראשו. הרב חיד"א למד מפי הרש"ש בצעירותו.

⁵ מתוך אוסף פרטי.

⁶ Calessio, עגלה באיטלקית.

⁷ Alessandria della Paglia, שם העיר.

הג[דול] מהראל⁸ וקצת הגבירים ... ואחר אכילה, הייתי אצל הרב מהר"א הלוי, והיה מראה לי ספריו שחיבר: אליאו בארבע; כורסיא דאליאו, דרושים; טייעא אליאו על עין יעקב; אליאו כותב, אגרות וחידות ושו"ת; סדר אליאו; סבא אליאו, הוא צואה שעשה; ובכלל חידושים. והיינו משתעשעים...⁹

וכך מתוארת דמותו של הרב אליהו הלוי על ידי ר' חנניה ניפי, מקור נאמן לתולדות רבני איטליה:

הגאון החסיד כמוהר"ר אליהו בכמוהר"ר רפאל שלמה סג"ל זצ"ל מפּינאלי,¹⁰ תלמיד חבר להרב הגדול כמוהר"ר לאמפרונטי,¹¹ למדו שניהם יחד לפני הרב השקדן גדול בתורה מהר"י בריאל ממנטובה.¹² היה ר"מ ור"מ בק"ק אליסנדריא דילה פאלייה. הוא היה משורר, דרשן, ופסקן גדול, ואור תשובותיו זורח בספר שמש צדקה,¹³

⁸ מורנו הרב אליהו לוי.

⁹ מעגל טוב השלם: סיפור מסעות החיד"א, ההדיר אהרן פריימן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 175. גם בספרו הביבליוגרפי של החיד"א, שם הגדולים (חלק ב, מערכת ספרים ערך "כורסיא דאליהו") אנו קוראים: "כורסיא דאליהו, כתיבת יד, להרב הישיש מהר"א הלוי זלה"ה, רב דק"ק אלישאנדריא בפייאמונטי. וחיבר כמה חיבורים, והם בכתיבת יד" (מקור הדברים בספרו של החיד"א ככר לאדן, ליוורנו, תקס"א, סימן ז, בו נדפסו השלמות ל'שם הגדולים', שבמהדורות האחרונות של שם הגדולים שולבו בספר עצמו). בנוסף, באגרות הרב חיד"א נדפסו שתי אגרות של החיד"א אל הרב אליהו הלוי: איגרות הרב חיד"א, ליוורנו תרכ"ז, איגרת ו ואגירת יט. ראו גם דברי מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, חלק א עמ' רכו-רכז. ובעמ' רמז הוא מעיר: "כ"י קויפמן 470 (קטלוג וייס, עמ' 160) מכיל העתק תשובות של חיד"א לר' אליהו הלוי מאליסנדריה". אמנם, לפי הרשומה בקטלוג של הספרייה הלאומית, ישנה רק אגרת אחת של החיד"א בכתב יד זה, בעמ' 4.

¹⁰ Finale.

¹¹ ר' יצחק לאמפרונטי (תל"ט-תקי"ז), פדובה ופירארה, מחבר האנציקלופדיה ההלכתית פחד יצחק.
¹² הרב יהודה בריאל (סמוך לשנת 1643-1722), יליד מנטובה, נתמנה כרבה של מנטובה אחרי פטירת הרמ"ז בשנת נח"ת, ושימש ברבנות מנטובה עד יום מותו. זו לשון החיד"א בשם הגדולים: "מ[ורנו] ה[רב] יהודה בריאל היה בק"ק מנטובה אביר הרועים והיה מבית דינו של הרב הגדול מהר"ם זכותו. ואחריו היה ר"מ ור"מ שם בק"ק מנטובה. ושמענו שחשקה נפשו בתורה וגדול שמו בכל ערי איטליא כאשר תראה תשובותיו בספר שמש צדקה וספר פחד יצחק. והיה מדקדק עצום, ונדפסו כללי הדקדוק להרב ז"ל". וראה: סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, כרך ב עמ' 513.

¹³ ר' שמשון מורפורגו, שו"ת שמש צדקה, ונציה תק"ג.

ובספר פחד יצחק, ובשו"ת גבעת פינחס,¹⁴ וכיוצא. ונמצא בידי פסקו על ו' דשלוס קטיעא,¹⁵ במחלוקת שהיתה בין רבני רוויגו ורבני ויניציאה. והוא מפת שאין לשלוח יד בספרים להגיה. וחבר חבורים הרבה, הנם ביד בניו, כולם כתיבת יד. ואלו הן: ספר ב"ן בגימטריא אליהו, כולל ציצים ופרחים ופשטים מתוקים מדבש ונופת צופים; סבא אליהו, כולו אומר כבוד, מלא וגדוש על כל גדותיו מוסר השכל, מדרשים ומאמרים ומילי דחכמתא מחכמי האומות ומחז"ל, ונחלק לג' חלקים הכוללים ק"ה פרקים, ובחלק ג' נכללת צוואתו בכל הדבר הנוגע אל הנפש, עם העתק צוואת החסיד מהרב"ך זצ"ל;¹⁶ ספר טייעא דאליהו על עין ישראל, דרך דרש; כורסיא דאליהו, דרושים על סדר הפרשיות; אבא אליהו, פירוש מסכת אבות, דרך דרש. וכל אלו מלבד חבורים אחרים קטנים שלא נגמרו. ועוד חיבר שו"ת אליהו בארבע, פסקים עמוקים על סדר ד' טורים.¹⁷

ובתוספת שם:

ואני הצעיר, מרדכי גירונדי מפאדובה, שמעתי מידידי כמוהר"ר אליהו אהרן לאטאש זלה"ה נפלאות מהר"ר אליהו הלוי הנ"ל, מחסידותו וקדושתו, שהציל את עדתו מכמה צרות בכח ייחודיו ותפלותיו. והדבר איתנהו ברמזו בפתח ספר סדר אליהו להרב ז"ל שנדפס במנטובה ש' תק"ם. ומשם, ומס' שיר אמונים שנדפס בליוורנו, וספר שבח הימים [ליוורנו תקמ"ד] וספר שיר יידידות [ליוורנו תקמ"ג], ניכר כי הר"א הלוי היה עמוק גם בחכמת האמת וחכמת השיר. וזכה לבנים ובני בנים, חכמים ונבונים, ועוד היום דור רביעי שלו הוא מ"ץ באלסנדריא דילא פאלייה. וגם מורי הרב הגדול מוהר"ר יצחק רפאל פינצי זצ"ל היה תמיד תהלתו בפיו, וחיבר קינה יפה אל השמועה כי באה שעלה אליהו השמימה, זלע"א.

¹⁴ על ספר זה נכתב בשם הגדולים לחיד"א: "גבעת פינחס, שו"ת עשרה חלקים כתיבת-יד למן[ורנו] פנחס עניו, אחד מרבני פירארה, והיה מפולפל מאד. ובשנת תקט"ו זכיתי ליהנות איזה ימים מתורתו כי נשאתי ונתתי עם הרב ז"ל בהיותי שם בשליחות מצוה בימי נעוריי". ע"ע מאיר איילי, "שו"ת גבעת פינחס לר' פינחס חי עניו", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 273-284; נדמ"ח בספרו של איילי, כרביבים (תל-אביב, 1996), עמ' 373-357. איילי מוסר שכתב-היד של שו"ת גבעת פינחס במוזיאון הבריטי בלונדון מכיל שמונה חלקים בלבד, בתשעה כרכים, וסימנם: Add. 26.905-26.913

¹⁵ ע"פ קידושין סו ע"ב. וראה: שמחה חסידה, "קונטרס בדין וי"ו קטיעא דשלוס: דברים שעברו בין רבני רוויגו וונציה ובין הגאון רבי אריה ליב מאמשטרדם", מוריה שנה כ"ט גליון ג-ד, תשס"ח, עמ' כט-נו.

¹⁶ ר' בנימין כהן-ויטאלי (רב"ך). ראה למטה הערה 49.

¹⁷ חנניה ניפ, תולדות גדולי ישראל, טריאסט תרי"ג, עמ' 13-15, מס' כח.

הרב אליהו הלוי שימש ברבנות אלסנדריה שבאיטליה משנת תצ"ח עד מותו בשנת תקנ"ב.¹⁸ כמה חיבורים שלו נדפסו בחיי חיותו, רובם ככולם שירי אירוסין.¹⁹ כמאה שנה לאחר מותו, בליוורנו תרנ"ג נדפס ספרו *בן בגימטריא אליהו* (הקרוי גם: *ספר הכללים*), עניינו כללי הלכה ועוד כשהם ערוכים לפי סדר האלף-בית; ובדור האחרון ההדיר ראובן בונפיל שתיים-עשרה אגרות שלו, מחציתן באיטלקית.²⁰ אך מלבד כל אלה נותרו רבים מכתביו של הרב אליהו הלוי בכתב יד, וכפי שהוזכר לעיל בדברי החיד"א ובדברי ר"ח ניפי.²¹ בקטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים מנויים 43 פריטים על-שם אליהו בן רפאל שלמה הלוי. מיעוטם ספרים נדפסים ורובם כתבי-יד.²² הגע בעצמך איזה אוצר בלום מעזבון הרב המנוח מחכה לגואל!

¹⁸ לאחר מותו ירש בנו הרב משה זכות הלוי את מקומו ברבנות אלסנדריה, בה שימש עשרים שנה עד שנבחר בתקע"ב על-ידי הקונסיסטואר הפריסאי להיות רבה של קאסאלי מונפראטו (Casale Monferrato). אז עברה רבנות אלסנדריה לבנו של הרב משה זכות, הרב מתתיהו הלוי, שתפס את המשרה עד מותו הטראגי בשנת תקצ"ה (יחד עם עוד ארבעים ושבעה איש שנספו במפולת בנין בשעת שמחת כלולות). בדור הרביעי, בנו של מתתיהו, הרב אליהו הלוי, שימש ברבנות אלסנדריה משנת תקצ"ו עד תר"מ. צאצא זה זכה לתואר "אביר" מאת מלך איטליה (ג'ואיש אנציקלופדיה, ערך "אלסנדריה").

¹⁹ שיר ידידות (ליוורנו תקמ"ג); שבח הימים (ליוורנו תקמ"ד); ברכת השיר (ליוורנו תקנ"א), ועוד. רשימה מלאה אצל ראובן בונפיל, "שתיים עשרה איגרות מאת ר' אליהו ב"ר שלמה רפאל הלוי (די וואלי)", סיני עא (תשל"ב), עמ' קסג-קסד הערה 5. הסוגה הספרותית של שירי אירוסין היתה פופולרית מאד בקרב יהדות איטליה, כחלק מהתרבות האיטלקית הכללית.

²⁰ ראובן בונפיל, "שתיים-עשרה איגרות מאת ר' אליהו ב"ר שלמה רפאל הלוי (די וואלי)", סיני, עא (תשל"ב), עמ' קסג-קצ.

²¹ החוקר ישראל אברהמס אסף קטע מהחיבור סבא אליהו אל ספרו, צוואות גאוני ישראל, פילדלפיה תרפ"ז, חלק ב עמ' 302-309 (כתוב במקביל בעברית ואנגלית). וכך הוא כותב: "צוואת אליהו היא חיבור ארוך מאד, מעובד ומפורט, ויש לה ערך רב. הוא מסדר את כל הפרטים של הלווייה ומתעמק בחקירות חריפות על דבר ענינים הקשורים במות ותשובה. גם על היסודות הכלליים של חיי המוסר הוא משמיע הרבה הראוי לתשומת לב. הצוואה הזאת לא נדפסה עוד. יש לי כתב-יד ממנה בעצם ידו של המחבר..." מלבד כתב-היד שהיה בידו, ציין אברהמס לכתב יד נוסף של הצוואה הנמצא בספריית הבודלי של אוקספורד (נויבאואר, מס' 2590). כיום עומד לרשות הציבור במהדורה אלקטרונית כתב-יד של 'סבא אליהו', הנמצא ברשותה של הספרייה

האוניברסיטאית, פרנקפורט ע"נ מיין. סימנו: Saba Eliyahu, Ms. Hebr. Oct. 191.

²² ובהם תשובה בענין קריאת שמע בנגינה, משנת תקי"ד (2 דפים), וכן תפילה שחיבר הרב אליהו הלוי לזכר נס שאירע בשנת תקל"ט, בו ניצולה ק"ק אלסנדריה מצרה (דף אחד). חיבור חשוב נוסף הוא כ"י דבי אליהו, ביאור על עין יעקב (4 כרכים!), הנמצא כיום בספריית אוניברסיטת

שורש המנהג לתקוע בראש השנה בהנף החמה

המנהג לתקוע בראש השנה בהנף החמה קודם התפילה נשתרש בעיר שאלוניקי ביוון וכן באדריאנופול שבטורקיה. המנהג המקורי היה לתקוע את אותן תקיעות מוקדמות בברכה, אך בשנת תק"ו חלה בכך תמורה מהותית בעיר שאלוניקי, בגינה התעורר פולמוס הלכתי, שעקבותיו נודעו בספרי שו"ת של הזמן.²³ ומעשה שהיה כך היה, כפי שמתאר הרב יוסף מולכו בספרו 'אהל יוסף':

מנהג ותיקין מזמן קדמון לתקוע שופר ביום ראש השנה בבוקר בהנף החמה קודם תפלה, ובברכות, ואחר כך חזרין ומברכין בבית הכנסת בשביל מי שלא שמע בבוקר. וכן ראיתי נוהגין באינדרני²⁴ יע"א שאנשי... [מלה אחת בלתי-קריאה] נאספין בבית הרב או חכם שבשכונתם, ופניהם כלפי מזרח, עומדים ומצפים עד שתנף החמה, וכשהשמש יצא על הארץ התוקע עומד על רגליו ומברך ותוקע שלושים קולות, ואחר כך מתפזרים איש לאהלו ולבית הכנסת שלו, ומתפללים, וחוזרים ומברכים אפילו בשביל אחד שלא שמע בבוקר, ותוקעין סדר תקיעות מיושב ומעומד. וכך היה המנהג פה העירה, בבית הרב משה אמת הי"ו ושאר בתי חכמים ורבנים, לתקוע בבוקר קודם תפלה עם הנף החמה שלושים קולות בברכות וכוונות הרב [=האר"י] ז"ל. ובשנה זו, שנת התק"ו,²⁵ ציוה הרב הנוכח לעיל לתקוע לתקוע בלא ברכה. ונפלינו אני וסיעת תלמידי חכמים שהיינו שם, מה נשתנה שנה זו מכל השנים שהיו תוקעים בברכה? דלכאורה נראה דמנהג זה לתקוע בבוקר קודם תפלה בברכה, מנהג ותיקין הוא.²⁶

'הרב משה אמת' הוא כינוי לרב חיים משה אמארייליו. כתוצאה מן הוויכוח שהתעורר מיהר הר"מ אמארייליו להריץ שאלה לעמיתו באיזמיר, הרב יצחק הכהן רפאפורט (בעל 'בתי כהונה'), בתקווה שהלה יחזק את ידיו – אך בסופו של דבר הרב המשיב צידד דוקא לקיים את המנהג לתקוע בברכה, כדעת הרב יוסף מולכו. בה בעת, ר' שלמה אמארייליו (בן-אחיו של ר' משה אמארייליו) התכתב עם הרב

קולומביה בניו-יורק. (הוא שנרשם בידי החיד"א [טייעא אליאו על עין יעקב] ובידי נפצי [טייעא דאליהו על עין ישראל, דרך דרש]). סימנו: Columbia University X 893 M 72.
²³ ראה: ר' חיים משה אמארייליו, דבר משה חלק ג, שאלוניקי תק"י, סימנים יא-יג; ר' יצחק הכהן רפאפורט, בתי כהונה חלק ב, שאלוניקי תקי"ד, חלק בית דין (שו"ת), סימנים ה-ח; ר' יוסף מולכו, אהל יוסף, שאלוניקי תקט"ז, סימן יד.
²⁴ אדירנה (תורקית), לפנים אדריאנופול (יוניית).
²⁵ האות האחרונה מטושטשת, והכוונה כנראה לתק"ו (אך ייתכן גם: תק"ז).
²⁶ ר' יוסף מולכו, אהל יוסף (שאלוניקי, תקט"ז), ריש סימן יד (דף יא ע"ד).

מולכו כדי להוכיח את צדקת דודו שיש לתקוע את התקיעות המוקדמות הללו ללא ברכה.

היה מי שכתב שיסודו של מנהג זה של תקיעות בהשכמה הוא בקבלת האר"י ז"ל,²⁷ אך לפי החוקר מאיר בניהו לא נמצא דבר מזה בכתבי האר"י, ולדבריו מי שאחראי להנהגה זו בקרב קהל שאלוניקי הוא לא פחות מאשר נתן העזתי! ואלה דברי בניהו:

מהו שורשו של מנהג? אפשר שיסודו במנהג האר"י, אבל הוא נתקיים בשאלוניקי על-פי נתן העזתי. וכך אתה מוצא כתוב בהנהגות ר' אפרים הכהן: "שצריך להתפלל בראש השנה בהשכמה גדולה אפילו קודם זריחת השמש... מפני שתיכף אחר זריחת החמה נסגרים הפתחים למעלה". ואין צריך לומר שתקיעת שופר בכלל זה. ומה שחסר כאן, מוצא אתה אותו מפורש בספר חמדת ימים: "ומנהג חסידים הראשונים להתאסף בבית הכנסת לשמוע התקיעות עם הנץ החמה עם כוונות הרב".²⁸

מי שגילה רו זה, שמייסד המנהג הוא נתן העזתי, הוא הרב שלמה אמריליו, שכתב בהגהה לשו"ת של דודו הרב משה אמריליו, כדלהלן: "אש"א.²⁹ גם עני כתבתי על

²⁷ הרב יצחק הכהן רפפורט מאיזמיר (בעמח"ס בתי כהונה), בתשובה לרב משה אמריליו שנדפסה בשו"ת דבר משה (אמריליו) חלק ג, שאלוניקי תק"י, ריש סימן יב: "מה שנהגו חסידים הראשונים ביום ראש השנה לתקוע עם הנץ החמה בסדר תקיעות דמיושב, וכן הוחזקו אנשי מעשה לעשות ברוב המקומות. ואיברא שכן היו עושים נקיי הדעת שבירושלים, ודוקא סבי דצורה וגדולים צדיקים, ולא כל הרוצה ליטול את השם. והנה, מנהג זה שרשו פתוח בכתבי הקודש להאר"י ז"ל, וטעמו ונימוקו עמו. ואף שהרב חמדת-ימים נתן טעם משום קדימה כו' [=וטעם מנהג זה על דרך קדמיה לרשיעא עד לא יקדימין כי טרם יעמוד השטן להשטין ולהזכיר עונותיהם יקדמו פניו ויכריעוהו בקול השופר ושם יפול שדוד"], נראה דהרב ז"ל אסברה לדעות בני אדם על דרך הפשט... ועל כל פנים לא היתה בזה הכוונה משום זריזין מקדימין למצוות". (המכתב נדפס גם בבתי כהונה חלק ב, סלונקי תקי"ד, חלק בית דין סימן ו, אך שם חסר סעיף זה). וכן בהמשך התשובה: "ועוד אני אומר, דהואיל ומברכין אקב"ו לשמוע כו' הרי בפיהם ירצו שכוונתם לקיים מצוה, ומקדימים אותה מחמת הסדר [בבתי כהונה: הסוד] האמור מפי האר"י ז"ל, והואיל שיש כאן כוונה הרי [בבתי כהונה: כוונת האר"י] על כל פנים יצאו ידי חובת מצוה...". הר"י הכהן רפפורט היה אחד משני המסכימים על חמדת ימים (איזמיר תצ"א), "כיהודה ועוד לקרא" (כלשונו) אחרי הסכמת רבה של איזמיר הרב חיים אבולעפיא. מאיזמיר עלה הרב רפפורט ירושלימה, שם הכירו החיד"א; ראה בספרו מעגל טוב השלם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 23 ("הרב המופלא כמהר"ר יצחק הכהן זלה"ה").

²⁸ מאיר בניהו, התנועה השבתאית ביוון (ירוש' תשל"ג), עמ' רעד.

²⁹ א'ני ש'למה א'מאריליו, או: א'מר ש'למה א'מאריליו.

פתגם דנא ושלחתי קונטריסי להחכם השלם, סיני ועוקר הרים, כמוהר"י מולכו נר"ו... שנתפלל תפלה בבוקר ולא נאחר, כדי לורו ולהקדים לעשות מצות תקיעת שופר, וכמו ששמעתי שכך עשה מעשה רב נתן ז"ל כשעבר פה שאלוניקי יע"א בק"ק מוגרביש יע"א".³⁰

בכל אופן, נשאלת השאלה האם נתן העזתי הוא זה שחידש הנהגה זו על-פי הקבלה העצמאית שלו (ולא על-פי קבלת האר"י), או שהוא רק זה שהעביר הלאה לחוץ-לארץ הנהגה שכבר היתה קיימת בארץ ישראל? מחבר האגרת שלנו, הרב אליהו הלוי, סבור כי הנהגה זו נתחדשה בצפת:

וידוע דבימי האר"י ז"ל היו תוקעין ל' דמיושב, ול' דמלכות, זכרונות ושופרות דמוסף בלחש, ול' דחזרה, ויו"ד אחר תתקבל, כדאיתא בספר הכוונות. והוותיקין, חכמי צפת שבאו אחרי האר"י, ששם היתה מידתו ושם גבורתו, אף על-פי שהיו שנים מועטות, ודאי ידעו מנהגו, ואף על-פי כן שינו את מידתו. ומקום הונח להם אף על-פי שידעו את דרכו, כי קים להו בדרכא מיניה, תנא האלהי רשב"י בזהר. והגם דמי יבוא אחרי המלך, האר"י, אשר כבר עשה ונהג, נסמכו על דברי הרשב"י, כמו שלא נמנעו אחרים במנהגים שנהגו מינים ממינים שונים, ובלבד שהכוונה בהם חדא היא.

בדברים הללו נסמך הרב אליהו הלוי על פירושו של הרב משה זכות (רמ"ז) על הזוהר, וכפי שהוא מצטט בסמוך מדבריו "שהעיקר הוא בשעה הראויה לתקיעה, שהיא ברגע הנץ החמה, וכמנהגם של חסידי צפת תוב"ב, שאז מכוונים לתקוע". כיצד הגיעה השמועה על מנהגם של חסידי צפת לאוזנו של הרמ"ז? רבו של הרמ"ז בקבלה היה הרב בנימין הלוי (נפטר תל"ב), שליח מצפת שהגיע לאיטליה בשנת תי"ז;³¹ ואם אמנם בעקבות מפגש זה גילה הרב בנימין הלוי איש צפת לתלמידו הרמ"ז את מנהג התקיעות בהשכמה, הרי שהמנהג הקדים את פעילות נתן העזתי בכמה שנים!³²

³⁰ שו"ת דבר משה (אמריאליו), חלק ג, סלונקי תק"י, סימן יא. המגיה, ר' שלמה ב"ר יצחק אמריאליו, היה כאמור בן-אחיו של המחבר ר' משה אמריאליו.

³¹ ראה בארוכה: אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 283-285.

³² אגב, קשר הרמ"ז עם צפת נמשך גם לאחר שובו של מורו ורבו לארץ ישראל. בשנת תל"ד כתב רמ"ז מכתב המלצה עבור זוג שליחי צפת באיטליה, המופנה ישירות לתלמידו המובהק של רמ"ז, הרב בנימין הכהן (רב"ך) שישב אז בקסאלי. ראה: אגרות הרמ"ז, ההדיר ר' מרדכי עטייה, ירושלים תשנ"ט, אגרת לב (עמ' קנד); אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 414. היה תורם

אפשר אפוא להניח הנחה סבירה שמוצא המנהג בקרב חכמי וחסידים צפת.³³ אמנם, מבחינה הלכתית יש בחידוש מנהג שכזה העזה מסויימת, שהרי גמרא מפורשת במסכת ראש השנה (לב, ב) מבארת את דברי המשנה שתקיעות השופר נעשות רק לאחר שחרית, למרות הכלל 'זריזים מקדימים למצוות', ומנמקת זאת בכך ש'בשעת השמד שנו', כלומר שיש חשש שהמלכות תחשוד בתוקעים השכם בבוקר שהם מכריזים על מרד; והתוספות כותבים על אתר (ד"ה בשעת): "אף על-פי שבטלה גזירת המלכות, לא עבדין כדמעיקרא, אף על-גב דזריזין מקדימין למצוות, דחיישינן שמא יחזור [ה]דבר לקלולו",³⁴ וכן כתב הרא"ש (סימן ד): "אף על-פי שהצרה בטלה, גזירה במקומה עומדת עד שיבוא בית-דין ויבטל". קשה לתאר איזה איש הלכה מן השורה יעזו בנפשו להנהיג מעשה המנוגד לכאורה לדברי הגמרא על

לענין אילו היה בידינו לברר מתי נכתב פירוש הרמ"ז הנ"ל לזוהר.

³³ מעניין שהרב חיים משה אמריליו משאלוניקי לא נקב בשם "צפת" אלא דיבר בכלליות על ארץ ישראל ומקומות הקדושים: "זה ימים ושנים רבות נהגנו לתקוע בראש השנה סדר התקיעות דמיושב קודם התפילה עם הנץ החמה למצוה מן המובחר, וכן שמענו שנוהגים בארץ ישראל תוב"ב ובמקומות [קדושים] יע"א זהירים וזריזים במצוות... " (שו"ת דבר משה, חלק ג, ריש סימן יא). אף עמיתו, הרב יצחק הכהן מאיזמיר, לא הזכיר את צפת ואדרבה ייחס המנהג ל"נקיי הדעת שבירושלים" (ראה לעיל הערה 26). יש לבעל דין לטעון שעצם העובדה שמוזכר המנהג בספר חמדת ימים, שמוצאו לפי דברי המהדיר הרב יעקב ישראל אלגזי ב"גליל העליון", משמש עדות על קיום המנהג בצפת. אמנם כבר הוכח טיבו של ספר זה, ונאמנים עלינו דברי החוקר ישעיה תשבי שמוצא הספר אינו בגליל העליון אלא בקרב "חוג חמדת ימים" שישבו באיזמיר. גם מבחינת התארוך, הספר הוא "שטר מוקדם", כלומר הוא חובר לא בדור קודם אלא רק סמוך לשנת הדפסתו באיזמיר תצ"א. ראה: י' תשבי, "הנהגות נתן העזתי, אגרות ר' משה זכות ותקנות ר' חיים אבולעפיא בספר 'חמדת ימים'", קרית ספר, כרך נד; וספרי השבתאות הבתר-שבתאית (תשנ"ט), עמ' 58-68; Bezalel Naor, *Post-Sabbatian Sabbatianism* (Spring Valley, NY, 1999), pp. 58-68.

³⁴ תוספות, ראש השנה לב ע"ב ד"ה בשעת. הרב יוסף מולכו משאלוניקי (ואחר כך בירושלים), כתב בהקשר זה: "גם אין לדחות דשאני תקיעת שופר [=מנטילת לולב] דאיכא גזירת מלכות שמא יאמרו 'להתאסף למלחמה תוקעין' כדאיתא בתוספות ... כי שמעתי אומרים דמשום הך טעמא השיגו בקושטא יע"א על המנהג הזה לתקוע בבוקר, כי מאותה סוגיא ודברי התוספות שם אין ראייה לדחות המנהג הזה ... על כרחין צריך לומר דבטלה גזרת המלכות, וכמו שהוא האמת דבזמן הזה אין מקפידין הגויים על התקיעה, אם כן למה יגרע לבלתי יאמר גם הברכות? ואם באנו לחוש לגזרת המלכות, אם כן גם בלא ברכה לא יתקעו. אם כן, תקיעה בלא ברכה תרתי דסתרין!" (שו"ת אהל יוסף, סלוניקי תקט"ז, סימן יד, וראו עוד בפנים).

פי הראשונים – אם לא אחד דוגמת נתן העזתי!³⁵

ברם, לכשנדייק נמצא שהאחראי למנהג הזה, נתן העזתי ("רב נתן" כפי שכינהו ר' שלמה אמריליו), לא היה בעניין זה מן המתמיהין. כך הם דברי הרב שלמה אמריליו בהקשרם המלא:

ולעניות דעתי כתבתי לו דעדיין לא תיקן בזה לענין ההפסקה הגדולה – בזמירות ותפילה ובדיבור – העומדת לנגדנו ככותל, דהא מי לא ידע בכל אלה דבכל המצוות שבתורה שמצותה ביום דורזין מקדימין, והוא הדין שופר, דלמה יגרע לבלתי נקדימנה, אך אפשר דבזירו יהיה שנתפלל תפלה בבוקר, ולא נאחר, כדי לזרו ולהקדים לעשות מצות תקיעת שופר, וכמו ששמעתי שכן עשה מעשה רב נתן ז"ל כשעבר פה שאלוניקי יע"א בק"ק מוגרכיש יע"א, ברם שנברך ונעשנה המצוה עם הנץ החמה קודם תפלה ושנפסיק כל כך הפסקה גדולה, מה גם דאסור להפסיק בדיבור בין תקיעת שופר דמיושב לדמעומד, כיון שכבר יצאנו ידי חובה דמיושב, הא ודאי עקא מי ציוה כן, דכדי לעשות מילתא דחסידותא נעבור על דין הפשוט בשלחן ערוך?³⁶

כלומר, ההנהגה של נתן העזתי שתועדה על-ידי תושבי שאלוניקי, לא היתה לתקוע עוד לפני התפילה, אלא להתפלל בבוקר השכם ובמהלך אותה תפילה לתקוע בשופר. אין זה שונה ממה שכתב לדוגמא הרב מרדכי יפה בעל הלבושים: "...יקראו קריאת שמע ויתפללו שמונה-עשרה בזמנה, שהוא עם הנץ החמה, מפני שהוא יום הדין, ויש לדקדק בו יותר מבשאר ימות השנה לקרות קריאת שמע ולהתפלל בזמנה, שלא יהיה פתחון פה לשטן לקטרג".³⁷

³⁵ אינני מתיימר לרדת לסוף דעתם של מנהיגי מנהג התקיעות בהנץ החמה, אך אם היה זה מתוך שלהוב משיחי, אזי מובן מאליו שפחד "גזירת המלכות" ו"שמא יחזור דבר לקולו" (ראו להלן) סר מעליהם. ויש לדמות מילתא למילתא, למה שכתב הרמב"ם בפירושו המשנה מגילה פרק א משנה א: "וקריאתה בימים שונים לא היה אלא בזמן שידינו תקיפה ויש לנו יכולת לכופף על קיום המצוות בשלימות. אבל בזמן הזה, כלומר בזמן שנתחבר התלמוד עד שיבוא המשיח במהרה, אין קורין אותה אלא בזמנה, והוא יום ארבעה עשר ויום חמשה עשר, כמו שביארנו" (מהד' קאפח, עמ' רכח). ושם בהערה 11 העיר הרב קאפח: "ונראה ברור שנוסחת רבינו בתוספתא 'הואיל ומסתכנין בה' כמ"ש הרי"ף ואית דגרסי, וכנוס' התוספתא מהד' ר"ש ליברמן".

³⁶ שו"ת דבר משה, חלק ג סימן יא. וראו בשינויים קלים בשו"ת אהל יוסף סימן יד.
³⁷ לבוש החור, אורח חיים סימן תקפד, סעיף א. החיד"א, בהתמודדו עם המנהג לתקוע בהשכמה, המליץ כ"עצה טובה קא משמע לך" לקיים כדברי הלבוש האלה. ראה: ברכי יוסף, או"ח, ריש סימן תקפח. אמנם, במחזיק ברכה (שם) חזר בו החיד"א מעצה זו.

אף לדברי בניהו עצמו, מ"הנהגות" ר' אפרים הכהן (שרשם את נוהגי רבו נתן העזתי בשאלוניקי), אנו רואים בעליל כי התפילה - ולא רק תקיעת השופר - התקיימה בהשכמה.³⁸ השאלה היא, אפוא, מי היה האחראי האמיתי להפרדת וניתוק התקיעות ממסגרת התפילה, ובלבד שיתקעו בהנף החמה - מנהג שכבש כאמור את קהילות ישראל מארץ ישראל במזרח ועד איטליה במערב, וביניהן תורקיה ויוון.³⁹

תלמידיו של נתן העזתי

לפחות שנים מהדמויות הבולטות שזוכרות במכתבו של הרב אליהו הלוי דלהלן, נחשפו בימינו כשייכות לקבוצה "בתר-שבתאית" שהוסיפה להחזיק באמונה שבתאית גם לאחר העידן של שבתי צבי: ר' בנימין הכהן (רב"ך)⁴⁰ ור' אפרים הכהן. ר' אפרים הכהן מאוסטראה (תי"ח-תפ"ח) היה אחד ממעתיקי דבריו והנהגותיו הקבליות של נתן העזתי,⁴¹ והוא שהביא עמו לאיטליה את 'ספר הבריאה' של נתן העזתי - החיבור הראשון מתורת נתן שהגיע לחוג המקובלים באיטליה.⁴²

³⁸ בספרו 'התנועה השבתאית ביוון' הקדיש בניהו פרק שלם להנהגות נתן, שבעיני תלמידיו המאמינים נחשבו מקודשות. "הנהגות נתן העזתי מפי רבי אפרים הכהן" מופיעות שם בעמ' רצו-שא. במס' 14 שם (עמ' רצ"ט) נכתב: "שצריך להתפלל בראש השנה בהשכמה גדולה אפילו קודם זריחת השמש...".

³⁹ הרב יוסף מולכו כותב בתחילת תשובתו שהמנהג היה נהוג באינדיירני (או אדריאנופול) ובמקומו בשאלוניקי, ובסוף התשובה אנו שומעים שהיה נהוג אף באיזמיר ובירושלים: "...וכן שמעתי מפה מגידי אמת שבשנה זו תקעו באיזמיר קודם תפלה בברכה, ולא השגיחו בקול ערעור זה של קושטא יע"א ... וכן נוהגים פה ירושלים תובב"א" (אהל יוסף סוף סימן יד).

⁴⁰ ר' בנימין הכהן (רב"ך) (1651-1730), יליד אליסנדריאה, שימש ברבנות אליסנדריאה, ומשנת תמ"ב עד מותו ברבנות ריג'יו. חתנו, הרב ישעיה באסאן (או באסאני), היה מורו ורבו של הרב משה חיים לוצאטו (רמח"ל) בפדובה. לתולדות רב"ך, ראה ההקדמה לספרו גבול בנימין (אמשטרדם, תפ"ז); והמבוא לשו"ת רב"ך, ההדיר ר' יצחק נסים (ירוש' תש"ל). בספרי 'השבתאות הבתר-שבתאית' הקדשתי פרק שלם לרב"ך. ראה: Bezalel Naor, *Post-Sabbatian Sabbatianism*, Spring Valley, NY, 1999, pp. 49-52, 175-177.

⁴¹ אודותיו ראה: מאיר בניהו, התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג, עמ' קיז-קלו. למרות האפשרות הכרונולוגית של היכרות ישירה בינו לבין נתן העזתי בשאלוניקי, כותב בניהו (דלהלן) שר' אפרים הכהן קיבל מר' יצחק יחייא, שקיבל מר' יצחק חנן, תלמיד ותיק של נתן העזתי.

⁴² "בסוף שנת תמ"ו בא לכאן החכם השלם כמה"ר אפרים כהן צדק יצ"ו והביא עמו ספר הבריאה מהר"ן [בין השיטין: זלה"ה] והעתקתיו וגם דרושים אחרים" (אגרת ר' שמואל די פאס לרב"ך,

לפחות באופן רשמי, מטרת בואו של ר' אפרים הכהן לאיטליה היתה להתחמם לאור תורתו של האר"י, אותה טרם הכיר.⁴³ כך כתב הרב משה זכות אל תלמידו הרב בנימין הכהן, בהמליצו על ר' אפרים: "הנה כוונת החכם להתיישב באשר ימצא מנוח לקרות דברי האר"י שאינם בידו".⁴⁴ כלום היתה זו אמתלא בפי ר' אפרים הכהן? לפי המסופר במכתבו של הרב אליהו הלוי (דלהלן), ר' אפרים הכהן כבר היה שליט בחכמת הקבלה טרם בואו לאיטליה:

ולא אעלים ממעכ"ת שבהיותי במודונא בבית המדרש שמעתי שמורי הרב אפרים ז"ל הנזכר היה מופלג בחכמת הקבלה, ושכתב כמה קונטרסים שנאבדו ממנו, ואיזה מהם נטרפו בים בדרך ביאתו לאיטליא. ועוד אגידה ואספרה מה שאמר לי פה אל פה הרב הגדול והמופלא, כשהי[ת] אהבה עזה בינינו, כמוהר"ר יצחק ברכיה קנטון ז"ל, ר"מ ור"מ דק"ק טורינו, שהיה תלמידו מובהק של מו"ר אפרים ז"ל. ההוא אמר שהרב ז"ל הפליא חכמתו גם בזאת החכמה, שעד שלמד כמה וכמה דפים מספר אוצרות חיים אחר פטירתו עם הרב"ך ז"ל, לא למד דף אחד עם רבו הנ"ל, בשביל הדקדוקים ופלאי פלאים, שהיה מדקדק ואומר על כל קוץ וקוץ תלי תלים.

יתכן אפוא כי בניהו הפריזו על המדה כשמייעט במידת ידיעותיו של ר' אפרים הכהן בקבלת האר"י. ביאתו של הלה לאיטליה היתה על מנת להרחיב את ידיעותיו בתורת האר"י, ולא כדי לעסוק במקצוע חדש לחלוטין. עם זאת, רשות לבעל דין לחלוק ולומר שהקונטרסים הקבליים שטבעו בים בדרך לאיטליה מיוון (כמתואר בציטוט הנ"ל) היו שייכים לקבלת נתן העזתי דווקא, ואילו את הידע בכתבי האר"י ז"ל (דוגמת אוצרות חיים לר' חיים ויטאל) רכש ר' אפרים בשלב יותר מאוחר כאשר שהה במחיצת מקובלי איטליה, תלמידי הרמ"ז.

מכל מקום מעניין הדבר שהרב אליהו הלוי הרגיש צורך לאשש את העובדה שהיתה לר' אפרים הכהן יד בחכמת הקבלה. הסיבה לכך היא שבאחרית ימיו התפרסם ר' אפרים דווקא כבעל הלכה מובהק, עד שנחשב לחידוש בעיני הבריות

פקסימיליה אצל בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קיג, והעתק בעמ' תכה). לפני כן הגיעו אליהם דברי נתן העזתי רק במקוטעין (בניהו, שם, עמ' קכב), ולדוגמא קטעי כתבים של נתן העזתי הובאו לאיטליה על-ידי ר' מאיר רופא כבר בשנת תל"ד; ראה ישעיה תשבי, "אגרות רבי מאיר רופא לרבי אברהם רוויגו", ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' עז-עח.

⁴³ לדברי בניהו, תלמידי נתן בשאלוניקי התרכזו בקבלת רבם והכירו רק מעט, אם בכלל, את קבלת האר"י ז"ל (בניהו, שם, עמ' קי"ט-קכ"ב).

⁴⁴ פקסימיליה אצל בניהו, שם, עמ' קכ, והעתק בעמ' תיח.

שהוא בכלל התמצא בחכמת הנסתר. בשנות שבתו בהולנד (לאחר צאתו מאיטליה ולפני שובו אליה בשנת תע"ד) היה הלה מהיושבים בבית המדרש עץ חיים של הספרדים באמשטרדם ולאחר מכן בכבית המדרש בהאג, ויש רגליים לדבר שבשונו לאיטליה שימש כאב בית-דין במודונה.⁴⁵

לקראת סיום, מהעניינים הללו מסתעפות גם השאלות המהותיות: מה היה יחסם של הרמ"ז⁴⁶ ושל החיד"א⁴⁷ אל השבתאות וספיחיה, או יותר במסויים, כיצד

⁴⁵ ר' חיים מיכל, אור החיים, ירושלים, עמ' 249, מס' 514; בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קלג-קלד. בניהו פקפק אמנם בשמועה אחרונה זו אודות כהונת ר' אפרים כאב"ד מודונה (האב"ד בתקופה ההיא היא ר' יהודה מצליח פאדובה; בניהו, שם עמ' קלד-קלה), אך גם במקרה זה נוכל שוב להיעזר במכתבו של הרב אליהו הלוי (דלהלן) כדי לקבוע מתי בדיוק התמנה ר' אפרים לרבנות מודונה: "אבל ידעתי נאמנה שהמקובל האלהי, המפורסם בדורו, ר"מ ור"מ דק"ק מודונה, מהר"ר יאודה מצליח פאדווה ז"ל, ואחריו הרב המופלא מו"ר אפרים כהנא ז"ל, נהגו אלו התקיעות בהנף החמה בישיבה של הקצינים סנגויניטי, ועוד היום מנהגם בכך". מהדברים הללו עולה הרושם ש' אפרים נשא את המשרה על שכמו מייד אחרי הרב יהודה מצליח פאדווה. הרב פאדווה נפטר בשנת תפ"ה, ואילו ר' אפרים הכהן חי עוד שלוש שנים, עד שנת תפ"ח; נראה אפוא כי בין שנות תפ"ה-תפ"ח הוא שימש כאב"ד מודונה. עם כל זאת, בניהו נשאר ב"ספק היה חבר בית הדין, ספק היה לרב הקהל" (שם, עמ' קלה). בהערה 71 שם, בניהו מסכם: "מסתבר יותר שהיה רב בית כנסת אשכנזים".

⁴⁶ ראה אצל בניהו שם, עמ' קכב-קלב. הוא אמנם אינו דן ביחס רמ"ז להנהגות ספציפיות של נתן, במידה וקיים יחס כזה, אלא רק במישור התיאורטי. באופן כללי ידוע כי עמדתו של רמ"ז כלפי כתבים קבליים שאינם מחוג האר"י היתה מאד שמרנית (ראה אגרות הרמ"ז, מהדורת הרב עטייה, מבוא, עמ' 66-71; כ, נו, קסה, קסז). אי לכך, מעניין שרמ"ז לא פסל על הסף את כתבי נתן המחודשים שהגיעו לידיו, ורק אחרי שישב על המדוכה זמן רב ("חדש ימים") הגיע למסקנה מסופקת ("וגמר אומר דבריא ושמא בריא עדיף, ובראותו שלא מצא שורש וענף מאלו ההקדמות בכתבי האר"י זלה"ה, שאותם קבל מאנשים גדולים, ואמרו רז"ל מפי סופרים ומפי ספרים, ובכן הדרך היותר אמיתי הוא ללכת בטח בכתבי האר"י ז"ל עד יבוא מורה צדק"; מאגרת ר' שמואל די פאס לרב"ך, פקסימיליה אצל בניהו, שם עמ' קיג, והעתק בעמ' תכה). אפילו אחרי שהתווה לתלמידיו מדיניות זו נשתמרו אצלו כתבי נתן, ומדי פעם היה מציץ ומעיין בהם (בניהו, עמ' קכו-קלא). כל זה מלמד על הערכתו לשליטתו של נתן בוזהר (ראה בניהו, עמ' קלא) ואף בכתבי האר"י ז"ל. וכך כותב רמ"ז במכתב ההמלצה על ר' אפרים הכהן: "...והנה הוא מנאמני הרב המופלא כמהר"ר נתן הידוע זלה"ה. והלא בידו ספר חתום סובר הרזים הגנוזים אשר תראה בעיני חכמתך, ובאמת נפלאותי הפלא ופלא על הקדמות סודותיו, חדשים ממש, לא שערום הראשונים. אבל מתוך דבריו נכר שהיה בקי בחכמת האר"י זלה"ה, כי בקצת מקומות קולע אל שערות אמריו בדרך העלם והסתר..." (בניהו, שם, עמ' קכ [פקסימיליה], תיח [העתק]). אמנם, בסופו של דבר נחלקו דיעות החוקרים (בניהו, תשבי, שלום, ליבס) מה היה יחסו של רמ"ז לשבתאות. לסיכום

הסתכלו הגדולים האלה על חידושי התורה של נתן העזתי? אך מכיון שהחוקרים כבר עסקו בסוגיה היסטורית זו, ושהיא אינה קשורה באופן ישיר לעניינינו של המכתב הנוכחי של הרב אליהו הלוי, אסתפק בהפניות למחקריהם. ועוד חזון למועד.

דיעותיהם, ראה ספרי הנ"ל, 'השבתאות הבתר-שבתאית', עמ' 176 הערה 8, ושם עמ' 192 הערה 28.

ראה בספרו של י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 228-232. שוב, אין כאן חומר מספיק בכדי לברר כיצד התייחס החיד"א כפוסק וכמקובל אל הנהגה מסוימת החשודה בעיניו שיצאה מבית-מדרשו של נתן העזתי, למעט ההערצה המופלגת שגילה כלפי ספר חמדת ימים (שם, עמ' 232). וראה הערותיו הענייניות של בניהו למאמרו של תשבי: מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק א, עמ' קמג-קמה. אף אני הקטן מבקש להוסיף כמה ציונים למאמרו של תשבי. אחד מבני החוג הפנימי של שבתי צבי ותעמולן גדול שלו היה אברהם היכני (או: יכני) מקושטא (1682-1617). החיד"א ב'שם הגדולים' קושר לו כתרים: "מהר"ר אברהם היכני. תלמיד מהרימ"ט. חיבר ק"ן מזמורים וקרא הספר 'הוד מלכות' ונדפס. וחיבר אשל אברהם, דרושים, וספר תוספת מרובה, ביאור על התוספתא. ויש בידי תשובה בדין 'איני ניוזנית ואיני עושה' כתיבת-יד מהרב ז"ל" (שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד, אות אל"ף, סימן נב). בספרי 'השבתאות הבתר-שבתאית' (עמ' 115) הצעתי השערה שהשם "יכני" הוא ממוצא איטלקי: Jacchini. על "היכני" ודמותו כאידיאולוג שבתאי, ראה לאחרונה: י"י פנטון, "קובץ חדש של שירים שבתאיים", בתוך: ר' אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה-משיחיות, שבתאות ופראנקיזם, ירושלים תשס"א, כרך א, עמ' 346-347. בספרו הנ"ל של תשבי, נתיבי אמונה ומינות עמ' 347 הערה 54, הוא רשם אי-אלה מקומות בהם מביא החיד"א דרושיו של ר' שמואל פרימו, רבה של אדריאנופול ומאנשי סודו של ש"ץ - ויש להוסיף לרשימה: נחל אשכול, קהלת ג, יד; וחדרי בטן, ההדיר רא"מ דזשיאלאווסקי (ירוש' תש"ן), וירא שני, סעיף לה (עמ' לד). על ר' שמואל פרימו ראה: שניאור זלמן רובשוב (שז"ר), סופרו של משיח: לתולדותיו של שמואל פרימו, מזכירו של שבתי צבי, ירושלים תש"ל. לדברי בניהו "ר' שמואל פרימו היה שבתאי נסתר. ומכאן שגם אנשי קהילתו באדריאנופול לא ידעו על אמונתו השבתאית עד שקארדוזה היה צריך להביא להם הוכחות" (ראה: יצחק מולכו ואברהם אמארייליו, "אגרות אוטוביוגרפיות של קארדוזה", ספונות, ג-ד [תשי"ט-תש"ך], עמ' רד, הערה 100).

מכתבו של הרב אליהו הלוי לחיד"א

פתיחת המכתב

בע"ה

מאן דלביש מדא,¹ שני עם עדנים,² ולבשם לא בלי שם, לא בושה, גולתיה יאי,³ כולו אומר כבוד,⁴ כלילא דוורדא,⁵ גבר לא חדא ביה, כולא ביה, כל ששמעו מרובה, כרכא דכלא,⁶ איש שהכל בו,⁷ הכל כאן,⁸ כרבים דמי,⁹ נאמר כאן עדה,¹⁰ אזולאי וזיוואי ידענא,¹¹ זו החכמה, נרו של עולם,¹² חמה לו נקדה,¹³ בירא דשתינן מיניה מיא,¹⁴ מפיו אנו חיים, תמן זולא תמן שבעא,¹⁵ פת נקיה, סולת מנופה, איפא סמידא, נהירין ליה שבילי דכלא תלמודא, אפילו שיחתו קלה נאה וחסודה,¹⁶ חריפין סכיניה, מחדדן שמעתתיה, מר אמר חדה,¹⁷ תלמוד ערוך בפניו, כלא כרבת פר"ת,¹⁸

¹ ברכות כח ע"א.

² שמואל-ב א, כד: "המלבישכם שני עם עדנים".

³ בבא בתרא קיא ע"א.

⁴ תהלים כט, ט.

⁵ שבת קנב ע"א.

⁶ על-פי חולין נו ע"ב, "כרכא דכולא ביה".

⁷ סוטה מז ע"ב; תמורה טו ע"ב.

⁸ סוכה נג ע"א.

⁹ תענית ט ע"א.

¹⁰ משנה, הוריות א, ד; ירושלמי, ברכות פ"ז ה"ג; בבלי, ברכות כא ע"א.

¹¹ על-פי ברכות נג ע"ב: "אנא לא זילאי ולא זיואי ולא זוהמאי ידענא אלא מתניתא ידענא".

¹² בבא בתרא ה ע"א.

¹³ "נקדימון בן גוריון – שנקדה לו חמה בעבורו" (גיטין נו ע"א).

¹⁴ על-פי בבא קמא צב ע"ב: "בירא דשתית מיניה [מיא], לא תשדי ביה קלא".

¹⁵ "תמן זולא, תמן שובעא" (תלמוד ירושלמי, כלאים ט, ד).

¹⁶ מליצה על-פי כתובות יז ע"א, "כלה נאה וחסודה".

¹⁷ מליצה על-פי "מר אמר חדא, ומר אמר חדא"

¹⁸ לצערי לא עלה בידי לפענח מליצה זו. אולי הכוונה "לרבות פר[שנדתא] ת[וספות]". כלומר, רצונו לומר שהחיד"א יודע בעל-פה את התלמוד כולו עם פירוש רש"י ותוספות (על משקל הביטוי הרווח "גפ"ת", גמרא, פרשנדתא, תוספות). ייתכן לחילופין כי הכוונה לדברי חז"ל "פרת, שמימיו פרין ורבין" (ברכות נט ע"ב; בכורות נה ע"ב).

רבה ספרא, שולה דגים מים התלמוד, טב גלדנא¹⁹ רברבי שקיל אשר לו צדה²⁰ כחדא ציידא, חביבין שמעתתיה, שפיר שומעניה משופרי ספרים, דינא רבה דינא זוטא,²¹ ודברי הגדה, ועושה כולם אגודה, עמוד הימני,²² תפארת אדם,²³ אמצעית דאמצעיתא עמודא, מר ניהו פאר הדור, הדרא דארעא, כמוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי נר"ו.

הנתנין למעלה על דברת אמרי פי, שגר באימה, שגורה תפלת²⁴, גבי אליאו תפלה כתיב,²⁵ לצד עילאה מיצדד אצדודה, לחיי מלכא ובנוהי, יפושו חיי, סגי ומסגי, לחדא לחדא, בכל חותמי ברכות²⁶ חותם ש"ר, כסאה וכסאתים חותמות,²⁷ שרירות וקיימות, מדה ואינה מדה,²⁸ לקחת(י) ברכתא דאליאו, כי לכל מילין מילי דברכות²⁹ מעלי עתיקא,³⁰ אפילו קל מסובין³¹ סבא עבדא,³² וכדמשלם שיעורי דקידה, דלוי ממי קמיה דרבי³³ מר חסידא, ואליאו בא לקרב³⁴ כל קרבי עבודה, אמרה הדא.

בסבותי דכירנא ימים מקדם, ראשית זמנים, אלפני מפקידנא, ואלפני דלפני, זכיתי לשם זה הכתב ידו, כתיב שלשים גם רבעים, פעמים ניתנו, ומעת לעת, ומפקידה

¹⁹ הוריות יב ע"א.

²⁰ מליצה על-פי "אשר לא צדה" (שמות כא, יג).

²¹ קידושין מג ע"א.

²² ברכות כח ע"ב.

²³ על-פי ישעיה מד, יג: "כתפארת אדם לשבת בית".

²⁴ על-פי המשנה, ברכות ה, ה, "אם שגורה תפילתי בפיי".

²⁵ "גבי אליהו תפלה כתיב" (תענית יז ע"א).

²⁶ "כל חותמי ברכות" (משנה, ברכות ט, ה).

²⁷ "כסאה וכסאתים חותמות" (משנה, אהלות יז, ה).

²⁸ "העוסקין במקרא, מדה ואינה מדה" (בבא מציעא לג ע"א).

²⁹ "מילי דברכות" (בבא קמא ל ע"א).

³⁰ "כל מילי עתיקא, מעלי" (בבא בתרא צא ע"ב).

³¹ "שקלתי בכף מאזנים, ולא מצאתי קל מסובין" (בן סירא; הובא בבבא בתרא צח ע"ב). "סובין" – ביטוי לדבר פחות, זול וקליל.

³² הכותב, הרב אליהו הלוי, כינה את עצמו "סבא", וקרא לאחד מחיבוריו בשם "אליהו סבא" (כנוצר לעיל במבוא).

³³ "לוי אחוי קידה קמיה דרבי" (סוכה נג ע"א; מגילה כב ע"ב; תענית כה ע"א).

³⁴ "אליהו בא...לקרב" (משנה, עדיות ח, ז).

לפקידה³⁵ הייתי נהנה מאצבע גדולה שלו³⁶ הנאת דברים, והשתא כיון דאיפלג איפלג, והפליגה ספינתו, מאן ספין, כאן דאיכא זכר בהדיא לא ספי[ן] מארעא,³⁷ והנה זכרו אתי ופעולותיו לפני, כל היכא דאיתיה מר, לא בהסתר פנים איתיה, כי דמותו לנגד עיני, ואומר אל אבי ראשי ראשי,³⁸ מעי מעי,³⁹ אין תחומין לבני מעים,⁴⁰ וגם תורתו מבחוץ,⁴¹ מיניה יוצאת לכל ישראל, קנה הטוב מארץ מרחק,⁴² מן החוט ולחוץ,⁴³ חוט של חסדו משוך⁴⁴ משך חכמה,⁴⁵ לא מר איפסים, ותיתי לי דלא מנשינא רחמותיה,⁴⁶ וגדולה הבטחה דמר נמי ההוא ענא דמעיקרא לא אינשי על כיה ימא,⁴⁷ אף כי לא דרש רועה את צאנו, ואני לא נקראתי לבוא אל המלך זה⁴⁸ כמה וכמה המתדבק, אולם אני אדרוש, יום יום אדרשהו,⁴⁹ ושואל בשלומו ירח מכאן וירח מכאן,⁵⁰ ועתים חשים⁵¹ כמאה עתים דמו,⁵² ואומר קלותי היא,⁵³ הן

³⁵ "מפקידה לפקידה" (משנה, עדיות א, א; נדה א, א).

³⁶ מליצה על-פי "ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה" (כתובות קד ע"א) ועוד.

³⁷ על-פי ביצה ז, א: "כל היכא דאיכא זכר לא ספנא מארעא".

³⁸ על-פי מלכים-ב ד, יט: "ויאמר אל אביו ראשי ראשי".

³⁹ ירמיהו ד, יט.

⁴⁰ "אית תחומין במעיא?" (בראשית רבה נה, ז). ובמיוחס לרש"י שם: "וכי יש תחומין בבני מעיים?"

ובמדרש תנחומא, וירא כב: "וכי יש גבול במעיים?"

⁴¹ על-פי מועד קטן טז ע"ב: "תורתו מכרות עליו מבחוץ".

⁴² ירמיהו ו, כ.

⁴³ "מן החוט ולחוץ" (ירושלמי, חלה, פרק ד הלכה ה).

⁴⁴ "חוט של חסד משוך עליו" (עבודה זרה ג ע"ב; רמב"ם, הלכות תלמוד תורה ג, טו).

⁴⁵ איוב כח, יח.

⁴⁶ =הב לי שלא שכחתי אהבתו (ארמית).

⁴⁷ =וגדולה הבטחתו של מר גם כן, לא אשכח את המענה שמתחילה על חוף הים (ארמית). יש כאן

משחק מלים, "ענא" במובן "מענה", וגם במובן "צאן". לכן יאמר בהמשך, "אף כי לא דרש רועה

את צאנו". יתכן שהרב אליהו הלוי קובל על כך שהחיד"א לא שמר על קשר איתו.

⁴⁸ "ואני לא נקראתי לבוא אל המלך זה שלושים יום" (אסתר ד, יא).

⁴⁹ על-פי ישעיה נח, ב: "ואותי יום יום ידרשון".

⁵⁰ מליצה על-פי "קרח מכאן, קרח מכאן".

⁵¹ על-פי הגמרא חגיגה יג ע"ב: "עתים חשות, עתים ממללות".

⁵² מליצה על-פי הכלל "הודאת בעל דין כמאה עדים דמי" (גיטין מ ע"ב). הכותב קובל שוב על

אורך הזמן שהחיד"א לא היה בקשר איתו.

⁵³ מליצה על-פי תהלים עז, יא: "ואומר חלותי היא".

קלותי נקל, מהיותי לו עבד קל מסובין⁵⁴ שאין מזדקקין לו, והן עתה אקדה, ואשוב לעורר את האהבה⁵⁵ דוחקא דקלא, ושבתי לנשיא, ויהי נא חסדו לנחמני נחם אחד משתי עיני,⁵⁶ שאינן זכות לחזות בקלסתר פניו פנים בפנים.

וירשני שאומר לפניו דבר אחד ממה שלימד את העם בספריו הנחמדים ברכי יוסף, ומחזיק ברכה, ומורה באצבע, חדא היא לי וחדת היא לי, בענין תקיעות דראש השנה שאינו מנהג ותיקין, ושב ואל תעשה עדיף. ולא נחה רוח אליאו על אותו דבר מרבים, מיכתבן מילייהו,⁵⁷ מכתב מאליאו⁵⁸ לחודיה קאי בשולי היריעה, ואיש אל ירב,⁵⁹ את המלך ירב חלילה, כי אם כתלמיד דן לפניו ושואל שאלה לבעלים, ובמטותא מיניה דמרי שדינני לכף זכות, ויעשה אותי כעבדיו המשמשים לפניו, ישקני חלבו, חלב זכר,⁶⁰ וילבין שיניו⁶¹ לבן לוי נאמן לעולם בבריתו,⁶² גם הוא למלך הוכן⁶³ לעבודתו. נאם הצעיר מצעירי הלויים⁶⁴ גם שו"א גם ישיש מכתוב וחותם אליאו הלוי ס"ט.

גוף המכתב

א. מנהג התקיעות ודיון חכמי הדור סביבו
בע"ה

למן היום שנתקבלתי למורה בעיר הזאת,⁶⁵ עיר מולדתו של ההוא חסידא,

⁵⁴ ראה לעיל הערה 31.

⁵⁵ על-פי שיר השירים, "ואם תעוררו את האהבה" (שה"ש ב, ז; ג, ה).

⁵⁶ מליצה על-פי "נקם אחת משתי עיני" (שופטים טז, כח).

⁵⁷ ברכות ו ע"א.

⁵⁸ דברי הימים-ב כא, יב.

⁵⁹ הושע ד, ד.

⁶⁰ חולין קיג ע"ב.

⁶¹ על-פי כתובות קיא ע"ב: "אמר ר' יוחנן, טוב המלכין שינים לחבירו יותר ממשקו חלב שנאמר 'ולבן שנים מחלב', אל תקרי 'לבן שינים' אלא לבון שינים".

⁶² על-פי ברכות נט ע"א, "נאמן בבריתו וקיים במאמרו", נוסח הברכה על ראיית הקשת.

⁶³ ישעיה ל, לג.

⁶⁴ ערכין יג ע"ב.

⁶⁵ אליסנדריאה.

המפורסם, מקובל האלהי, מהר"ר בנימין כ"ץ זצוק"ל,⁶⁶ מצאתי המנהג שהנהיג לתקוע בראש השנה תקיעות בבקר בבקר, במקום מיוחד כפי סדר הק"ק, חלק כחלק, היוצא והנכנס, שנה שנה, אחד הנה ואחד הנה, וכן קבלו וקיימו המורים שבאו אחריו ז"ל. אכן מצאתי, ראיתי שערוריה, שנשתרבו המנהג שלא כהוגן, לתקוע בעלות השחר קודם הנץ החמה. והיה רע עלי המעשה עד שחשבתי למשפט בלי התעוררות שום מחלוקת, להיות מתעכב בביתי ולאחר פעמי לבוא אל המקום שהוא עד הנץ החמה, שעד בואי לשם לא יתקע שופר בעיר, ועל-ידי כך ממילא חזר הדבר להכשירו, ואחרי מופלג עשיתי שיאמרו סדר "שומרים לבקר" קודם אור היום, ולא אחר-כך, כמו שהיו עושים. וגם זה ראיתי אני, שתוקעים לבסוף אחר גמר תפלת מוסף עשרה קולות ולא יותר, הלא דבר הוא, לכוונה מכוונת, להשלים המאה קולות, בצירוף התשעים קולות של בקר, כפי הראוי⁶⁷, בסוד מי מלל לאברהם, כדאיתא בספר הכוונות.⁶⁸

ועלה בלבי אשתקד, באותם הימים, להשתעשע בדברי קדשו, אגב יקרייהו, בדיני ראש השנה, במיטב תלתא⁶⁹ של ספריו ברכי יוסף,⁷⁰ ומחזיק ברכה,⁷¹ ומורה

⁶⁶ ר' בנימין כהן-ויטאל (רב"ך) (1730-1651) נולד באליסנדריה, ולימים התמנה כרבה של ריג'יו. היה תלמידו המובהק של ר' משה זכותא (רמ"ז), גדול מקובלי איטליה במאה הי"ז (לסה"נ). פרטים נוספים עליו ראה לעיל במבוא הערה 39.

⁶⁷ המלה קצת מטושטשת ופענחתיה "הראוי".

⁶⁸ אינו בפרי עץ חיים (המכונה לרוב "ספר הכוונות"), אך מצאתיו בספר מחברת הקודש לר' נתן שפירא (ירושלמי), הנודע אף הוא בשם "ספר הכוונות" (מחברת הקודש, קוריץ תקמ"ג, דף קכו ע"ג ד"ה שער השופר). ר' נתן שפירא ירושלמי (נשי"א או מהרנ"ש), היה שליח ארץ ישראל שהגיע לאיטליה, ובוניציאה הדפיס את שלושת ספריו: טוב הארץ (תט"ו); יין המשומר (ת"כ); ומצת שמורים (ת"כ). נפטר בריג'יו בשנת תכ"ו. במשך ביקורו באיטליה נשא ונתן עם גדול מקובלי איטליה, הרמ"ז, שהגיה את הספר 'טוב הארץ' ואף הקדים לו הקדמה. ראה: אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 277-281; ר' מרדכי שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל, ערך "נתן שפירא ירושלמי". לפי גרסום שלום, מחברת הקודש (על כוונות המועדים) הוא החלק השני של ספר מאורות נתן לר' נתן שפירא, אך מכיון שהשם "נתן שפירא" נזכר בגוף שלישי במחברת הקודש (דף קכו ע"ג), בהכרח שהעורך הוא בן-אדם אחר זולתו. עוד על יחס הרמ"ז אל ר' נתן שפירא ורתיעתו מכוונותיו המחודשות שלא מפי ר' חיים ויטאל, ראה איגרות הרמ"ז (מהדורת הרב עטייה), איגרת א ואיגרת ו.

⁶⁹ מליצה על-פי "במותב תלתא".

⁷⁰ "רבים נהגו לתקוע קודם תפלה בבקר השכם, וכמעט כל הקהל יוצאים, ואחר כך תוקעים מיושב אחר קריאת התורה. וכבר כתבו שני גדולי דורנו בענין הברכות, הרב בתי כהונה...והרב דבר

באצבע.⁷² ונבהלתי על המראה שראיתי, שלא זו שלא הוכשרו בעיני מעכ"ת אותם⁷³ התקיעות שבבוקר, כי אף זו שהחליט שאין בהם⁷⁴ טעם כעיקר, בין על-פי הדין, בין על-פי הסוד, ושב ואל תעשה עדיף. ולא נתקררה דעתי, בהיות שזכור הייתי שהרב המופלא הרמ"ז זצוק"ל בפירושו לזוהר הקדוש, בפרשת בא, דף מ', החזיק ידי העושים כן, זה פעמים מלשון הזוהר שם, וייפה כחם שמנהג ותיקין הוא.⁷⁵ ומיד כתבתי למר חביבי, כהנא רבה, מוהר"ר אליהו כ"ץ נר"ו,⁷⁶ וחליתי פניו שיבוא אצל מעכ"ת, ואחרי דרישת שלומו בשמי, ישים מול פני הקודש הלשונות של

משה...ושמעתי שגדול הדור מהר"י[צחק] ב[כ]ר דוד ז"ל ערער על זה ממאי דאמרינן בראש השנה דף ל"ב ע"ב, 'תקיעה נמי נעביד בראשון דורזין מקדימין? אמר רבי יוחנן, בשעת גזרת המלכות שנו'...ואם כן, הא דנהגו מקרוב לתקוע קודם תפלה, הוא הפך תקנת חכמים. זה תורף דבריו. גם שמעתי מהמקובלים שעל דרך האמת אין נכון לתקוע בבקר כלל...ולכן, זה שנים רבות שנהגתי שלא לשמוע התקיעות בבקר. וכן עיקר. וזה כלל גדול, שב ואל תעשה עדיף. ומה מקום לזריוות במקום שיבואו עוררין כפי הפשט וכפי הסוד?...'" (ברכי יוסף, ליוורנו תקל"ד, אורח חיים סימן תקפ"ח דין א).

⁷¹ "בספרי הקטן ברכי יוסף כתבתי דמאי דנהיגי לתקוע בבקר קודם תפלה, אהך מנהגא יצאו עליו עוררין, בין לפי הפשט, בין לפי הסוד, עיין שם. ועתה ראיתי מאמרם ז"ל הובא בילקוט תהלים ... למה אין ישראל תוקעין בתפלה ראשונה אלא בתפלת המוספין? כדי שיהיו מצויין מלאים מצוות ויזכו בדין, עכ"ל. ואף זו מן התוכחות נגד מנהג הנזכר שהנהיגו בדור אחרון ונתפשט באיזה עיירות..." (מחזיק ברכה, אורח חיים, ליוורנו תקמ"ה, שם).

⁷² "וימנע מלשמוע תקיעות שנהגו בבוקר קודם תפלה, כי על-פי הדין ועל-פי הסוד אין מקום לתקיעות הללו, ושב ואל תעשה עדיף" (מורה באצבע, ליוורנו תקנ"ד, סימן ט סעיף רנז).

⁷³ צ"ל אותן.

⁷⁴ צ"ל בהן.

⁷⁵ בימינו זכינו שנדפס מכתב-יד פירוש הרמ"ז לזוהר, ואכן מצינו בו פעמיים (בפרשת בא) שאישר הרמ"ז את מנהג התקיעות בהשכמה: "ועל דא בההוא יומא, שהוא יום התיקון הכולל, כולהו רברבן ממנן, שכולם מתקבצים יחד למנוע התיקון הכללי, אתכנשו על ה' ... ואפשר שלכן מקדימים מיד בעלות שחר בראש השנה, וזה שכתוב 'ויהי היום ויבואו', פירוש מיד בהיות היום השכימו להתיצב קודם יגיע זמן התיקון, רוצה לומר טרם יתקעו ישראל בשופר" (פירוש הרמ"ז לזוהר, ספר שמות, ההדיר הרב יצחק נחום, ירושלים תשס"ב, עמ' סא). "ועל כן השכים השטן באותו היום מיד, כמו שכתוב, 'ויהי היום' [איוב א, ו; ב, א], קודם זמן התיקון הכולל בכל ישראל, ובזה נדע מה יפה חלקם של המקדימים פניו לתקוע מיד ברגע הנץ החמה" (שם, עמ' סה).

⁷⁶ אחד מבני לווייתו של החיד"א בליוורנו. ראה מעגל טוב השלם, מפתח, ערך "אליהו ב"ר משה הכהן בליוורנו".

הרמ"ז ז"ל שציינתי לו, ויודיעני דרכיו. ובא בתשובה, שמדוע, המלך מטופל בחסידותו באותם הימים, פרוש מרובה,⁷⁷ ולא יוכל איש לדבר. אף אמנה שלבבו כמו כן יחשוב כמעכ"ת, ושגם בעיניו יפלא איך נהגו המקובלים הקדמונים המנהג הזה, להיות שאין שום שייכות לתקיעת שופר קודם תפילת שחרית, כי לא נעשה תיקון העולמות והפרצופים העליונים אלא על-ידי תפילת שחרית דוקא, ואחר כך על-ידי מצות שופר נעשה בהם תיקון לנסר ולמתק הדינים הקשים אשר בהם. ועוד, שגם בכונות הרמ"ז שתיקן לתקיעות של מיושב, לא תיקן שום כוונה על אותם⁷⁸ התקיעות שקודם התפילה. ואף לטעם של ערבוב, שדי ביה נרגא הרב מטה יהודה.⁷⁹ עד כאן תמצית דבריו בקיצור.

ב. ראיות לתוקפו ההלכתי של המנהג

ובהורמנותיה דמלכא, מלך שכמותו, ודעימיה כהנא מסייע,⁸⁰ הרב הנ"ל, איפכא מסתברא שלא לימנע מאותם⁸¹ התקיעות, הן על-פי הדין, הן על-פי הסוד. ועם כי איני כדאי, ולא כל כמיני להחליט כן, כי הוא רשאי ולא אני, מכל מקום תורה היא, ויש לי אילנים גדולים לתלות עליהם. והלא הכל צפוי מעיני מעכ"ת, את הרשום בכתב אמת, בספר בתי כהונה, חלק בית דין, מסימן ה' עד סימן ט',⁸² כהן

⁷⁷ מליצה על-פי הכלל "כל דפריש, מרובא פריש" (יומא פד ע"ב).

⁷⁸ צ"ל אותן.

⁷⁹ ראה בספרו של הרב יהודה עייאש (אב"ד אלג'יר), מטה יהודה, או"ח חלק ב, ליוורנו תקמ"ג, סימן תקפח, דין א; הובא במחזיק ברכה לחיד"א שם (מחלוקת הדבר-משה והבתי-כהונה היתה סדורה לפני הרב עייאש).

⁸⁰ חולין מט ע"א.

⁸¹ צ"ל מאותן.

⁸² בסימן ה של בתי כהונה (חלק ב, סלוניקי תקי"ד, חלק בית דין) ישנה שאלה מאת הרב חיים משה אמארייליו אודות המנהג לתקוע בראש השנה בהנץ החמה, בה ביקש מאת המחבר, הרב יצחק הכהן, אישור להנהיג שיתקעו את התקיעות המוקדמות בלא ברכה (נמצא גם בסימן יא של שו"ת דבר משה). בסימן ו משיב הרב יצחק הכהן שלדעתו ראוי להחזיק המנהג הקיים לתקוע בהשכמה בברכה; בסימן ז הרב משה אמארייליו עומד על שלו לבטל את הברכה במעמד ההוא ולאחר עד התקיעות דמיושב; ולבסוף, בסימן ח, דוחה הרב יצחק הכהן את טענותיו ומורה לקיים הברכה "אקב"ו לשמוע קול שופר" בהנץ החמה. והשוו שו"ת דבר משה הנ"ל (חלק ג, סלוניקי תק"י), סימנים יב-יג.

וזמר⁸³ ממילא מה שכתב דבר משה אמריליו, חלק ג, סימן יא. וגם למראה עיניו ישפוט שמה שכתב הרב מטה יהודה באורח חיים סימן תקפ"ח, שכפי מה שאני רואה, אחר כמה גלגולי מחילות,⁸⁴ אין בהם הכרח, ואפילו נימא דמשום זריזות וערכוב נהגו כך, מכל מקום מסתברא לומר שאינו דבר בטל. דנהי דתדיר וקדוש לא פשיטו בגמרא, פרק כל התדיר,⁸⁵ איזה מהם קודם, וכתב הרמב"ם⁸⁶ דהרשות בידינו להקדים איזה מהם שירצה, ולדעת שאר הפוסקים ידים מוכיחות יותר דתדיר קודם, שמפורש בקרא,⁸⁷ מכל מקום כיון דתפלה רחמי היא⁸⁸ ואינה אלא מדרבנן, ואשר קדשנו דשופר מדאורייתא, הדעת נוטה להקדימה. ומה שכתב הרמב"ם בפרק א מהלכות תפלה שמצות עשה להתפלל בכל יום מפסוק ועבדתם את ה' אלהיכם,⁸⁹ שנה ופירש שאינה אלא מפי השמועה ושאיין חיוב תפלה זו מן התורה ואין לתפלה זמן קבוע.

ולא נעלם ממעכ"ת את האמור בענין זה מהפוסקים ז"ל, וגם מה שכתב הרע"ב בפ"ג דברכות משנה ג' אדתנן "וחייבים בתפלה", דתפלה רחמי היא ומדרבנן, עכ"ל. וכך כתבו הבאים אחריו שם. והרב הלקט, בריש הלכות פסח, הביא תשובתו במי שלא התפלל ערבית ולא ספר העומר, דלמאן דאמר [ספירת ה-] עומר בזמן הזה מדאורייתא, יקדים ספירת העומר משום דמוקדש⁹⁰ מחבירו, והא דתדיר קודם אינו

⁸³ על-פי סנהדרין כו ע"א, "כהן וזמר".

⁸⁴ מליצה (במובן של בקשת מחילה) על פי האמור בכתובות קיא ע"א על המחילות (מנהרות) שבהן יתגלגלו מתי חוצה-לארץ לא"י.

⁸⁵ זבחים ז ע"ב - צא ע"א.

⁸⁶ רמב"ם, הלכות תמידין ומוספין ט, ב.

⁸⁷ רבינו עובדיה מברטנורא כתב בפירושו למשנה זבחים י, ו: "ותדיר ומקודש ... הא מלתא מיבעיא בגמרא ולא אפשריטא, ונראה דתדיר קודם". וראה טורי זהב, אורח חיים סימן תרפא: "ואף על-גב דנשארה הבעיא בספק, משמע שיש לנו לפסוק דתדיר עדיף, כיון שהוא כלל בתורה, ואין לנו דבר ברור להוציא מן הכלל". אך ראה בשו"ת שאגת אריה סימן כח, שתמה על דברי הט"ז: "ואיני יודע מאי קאמר דכל המקודש מחבירו הוא נמי כלל בתורה, ומקראי ילפינן לה בשלהי מסכת הוריות, וגם נעלם ממנו דברי הרמב"ם...בתדיר ומקודש שפסק דאיזה שירצה יקדים". ואחרי מותו של הארי נשאו ונתנו בדבריו אחרונים אחרונים, ראה: ר' שמואל ירושלמי, רבינו ה"ש אגת אריה", חיו ותורתו, ירושלים תשל"ד, חלק ראשון עמ' קכה-קכו.

⁸⁸ ברכות כ ע"ב.

⁸⁹ שמות כג, כה.

⁹⁰ צ"ל דמוקדש.

אלא למצוה מן המובחר.⁹¹ ואנא⁹² נמי נימא דכוותה בשופר דהוי מפורש מדאורייתא דבזמן הזה, שפיר הוי לתקוע קודם תפלת שחרית מטעם דלקדמיה לרשיעא עד דלא ליקדמינך, כדאמרי רבנן.⁹³ וכי קא אמינא להעדפה ורווחא דמילתא. ועתה, בשל עתה, שאינו זמן הגזירה, לומר שאין קפידא אם אינן [נע]שות על סדר הברכות, מלכיות, זכרונות, שופרות, כי הני אינן מעכבות, שאינן אלא מדרבנן, אסמכתא בעלמא דאסמכינהו אקרא, כנודע.⁹⁴ וכן פסקו הרב בית יוסף והלבוש.⁹⁵ וגם אין קפידא לאקדומינהו לתפלה, כי יש לתקיעות דין קדימה אעיקרא דדינא. ודיינו שעמדנו בראשונה לעשותן אף עכשיו שאין שמד, בזמן שאמרו חכמים ועל סדר הברכות בתפלת מוסף, ולמה נגרע לבלתי הקדים אלו במועדן בהנף החמה?

והנה בגמרא אמרינן,⁹⁶ "ואמאי אין תוקעין ביוצר? אמר רבי יוחנן, בשעת הגזירה שנו".⁹⁷ פירש רש"י, "גזירת המלכות שנו, שאורבים⁹⁸ גזרו שלא יתקעו, והיו אורבים להם כל שש שעות וכו'".⁹⁹ ומשמע דלית ליה¹⁰⁰ החשש שמא יחזור הדבר בזמננו

⁹¹ ר' משה חגיז, לקט הקמח, אורח חיים, אמשטרדם תס"ז, ריש הלכות פסח והספירה (דף מב ע"ב).

⁹² צ"ל ואנן.

⁹³ "ומנהג חסידים הראשונים להתאסף בבית הכנסת לשמוע התקיעות עם הנף החמה עם כוונות הרב לאט לאט באימה וביראה, וטעם מנהג זה על דרך קדמי' לרשיעא עד לא יקדמינך, כי טרם יעמוד השטן להשטין ולהזכיר עוונותיהם, יקדמו פניו ויכריעוהו בקול השופר ושם יפול שדוד" (חמדת ימים, חלק ד, ונציה תקכ"ג, פרק ז [דף לו ע"ב]). "קדמיה לרשיעא עד לא יקדמינך" (בראשית רבה פרשה עה).

⁹⁴ כן כתב הרמב"ן, ויקרא כג, כד ד"ה זכרון תרועה: "...אבל כל זה אסמכתא מדבריהם, ומפורש אמרו, 'הולכין למקום שתוקעין ואין הולכין למקום שמברכין, פשיטא, הא דאורייתא והא דרבנן, לא, צריכא, דאף על-גב דהא ודאי והא ספק' [ראש השנה לד ע"ב]". וכפל הדברים בדרשה לראש השנה: כתבי הרמב"ן, כרך א, ירושלים תשכ"ח, עמ' ריט. וראה חידושי הריטב"א, ראש השנה טז ע"א ד"ה תניא. לסיכום השיטות ובירורן, ראה מאמרי "שיטת רש"י באמירת מלכיות, זכרונות ושופרות", בספרי: אמונת עתיד, ירושלים תשמ"ז, עמ' מה-נ.

⁹⁵ לבוש החור, אורח חיים סימן תקצה: "מצוה בתקיעה יותר מברכות, שהתקיעה היא דאורייתא, והברכות הן דרבנן, ומה שדרשו מן הפסוקים דלעיל, אסמכתא היא..."

⁹⁶ ראש השנה לב ע"ב.

⁹⁷ לפנינו הגירסא בגמרא: "תקיעה נמי נעביד בראשון משום דזריזין מקדימין למצוות? אמר רבי יוחנן, בשעת גזירת המלכות שנו".

⁹⁸ צ"ל שאויבים.

⁹⁹ "בשעת גזירת המלכות שנו - אויבים גזרו שלא יתקעו, והיו אורבים להם כל שש שעות לקץ תפלת שחרית, לפיכך העבירוה לתקוע במוספין" (רש"י שם).

לקלוקולו. ואפילו אית ליה,¹⁰¹ כדברי התוספות שכתבו שאפילו שביטל גזירת המלכות, לא עבדינן כדמעיקרא, שמא יחזור הדבר לקלוקולו, ולירושלמי נמי, כפי אותה הגירסא שאף על-פי שהשמד בטל, גזירה במקומה עומדת עד שיבוא בית דין ויבטל,¹⁰² לדברים אלו, עתה שלא בטלה הגזירה שלא לתקוע באותם הזמנים שקבעו חכמים, אבל לא לעכב מלתקוע קודם.¹⁰³ וביותר לדידן, שחוזרים ומברכים בבית הכנסת על סמך אותם שלא השכימו, כגון זקנים ובעלי מיחושים, ומקומות יש שמניחים בחוץ אדעתא דהכי שמש בית הכנסת, דבכי האי גונא אין שום חשש לאפרושי מאלו התקיעות.

וקצת יש לדמות ענין זה לתפלת ערבית, לדידן דהוי חובה אפילו בחול, וכל שכן בשבת דהוי חובה לכולי עלמא, שתיקנו ברכת מעין שבע משום סכנת מזיקין בזמניהם שבתי כנסיות בשדות, כדאיתא בפרק במה מדליקין,¹⁰⁴ דלכולי עלמא אף עכשיו הצבור אומרה, וכפי דברי הגאונים יחיד נמי אומרה, א[ף] ע[ל] ג[ב] דאיכא חששא של ברכה לבטלה, כמו שכתב הרב בית יוסף באורח חיים, סימן רסח.¹⁰⁵

¹⁰⁰ (לרבי יוחנן).

¹⁰¹ (לרבי יוחנן).

¹⁰² אין זו לשון הירושלמי אלא לשון הרא"ש, וכנראה שהרב אליהו הלוי סמך על העתק דברי הרא"ש שהובא בספרו של הרב יהודה עייאש, מטה יהודה, אורח חיים, ליוורנו תקמ"ג, סימן תקפח דין א: "ואמרינן בירושלמי, אף על-פי שהשמד בטל, גזירה במקומה עומדת עד שיבוא בית דין ויבטל. ר' יעקב בר אבא...". אולם לפנינו הנוסחא ברא"ש (ראש השנה ד, ד) כך היא: "אף על-פי שהצרה בטלה, גזירה במקומה עומדת עד שיבוא בית דין ויבטל, ואמרינן בירושלמי, ר' יעקב בר אבא..." (הרב עייאש עצמו הרגיש בבעייתיות של נוסח הרא"ש שהיה לפניו: "ולפי הנראה דהתוספות לא גרסי הא מילתא בירושלמי, וכמו שכן בגירסת הירושלמי שבידינו". ועיין עוד בחידושי הריטב"א ראש השנה ל"ב ע"ב שהביא את שיטות התוספות והרא"ש זו לצד זו.

¹⁰³ הרב אליהו הלוי טוען שהמנהג לתקוע בהשכמה אינו נוגד את גזירת חז"ל, לא כדברי התוספות ולא כדברי ה"ירושלמי" (כלומר הרא"ש, כבהערה הקודמת). הגזירה היתה שלא לתקוע בתפלת שחרית (או "תפלת יוצר") אלא בתפלת המוסף. ואכן, מי שנהגו לתקוע עם הנץ החמה תקעו לא בתפלת שחרית אלא לפניה.

¹⁰⁴ שבת כד ע"ב וברש"י שם ד"ה משום סכנה.

¹⁰⁵ "ומה שכתב רבינו [=הטור] בשם אבי העזרי שאין ליחיד לומר אותה, כן כתב המרדכי בפרק ב דשבת [סימן רפד] וסמ"ג בסימן י"ט [עשין] בשם ר"י שיחיד האומרה עושה ברכה לבטלה, ודלא כהגהת מרדכי שכתב שם בשם הגאונים דבין יחיד בין שליח צבור צריך לומר ברכת מגן" (בית יוסף, אורח חיים סימן רסח). אמנם בשלחן ערוך, שם סעיף ח, פסק המחבר "ואין היחיד אומר אותה".

ובערבית דחול נמי, אומרים הי"ח פסוקים של ברוך ה' לעולם אמן ואמן, שבימים הראשונים נתקנו במקום תפלת שמונה-עשרה של ערבית, לפי שהיו בתי הכנסת שלהם בשדות, כמו שכתב הטור.¹⁰⁶ ועתה שאומרים ערבית בבית הכנסת, לא נתבטל מנהג הראשון, וזה וזה מתקיים בידינו, ברוב המקומות. ואותם יחידים או קהלות שאין אומרים אותם, אלו ואלו אומרים תפלת שמונה-עשרה הראשון דמעיקרא. והכא נמי, מקום יש בראש להניח¹⁰⁷ מונח קיים, שנניח במקומם הזמנים ששנו חכמים בזמן השמד אף בזמן הזה, ושנתקע גם כן בהנץ החמה, כיון שבטל הטעם. ומה שלא ביטלה הגזירה, היינו דוקא שלא להניח מלתקוע באותם הזמנים אף עכשיו שאין שמד, אבל לא לעכב שלא נתקע קודם בהנץ החמה, שאף אם ח"ו יחזור הדבר לקלקולו, פש גבן¹⁰⁸ אותם הזמנים שקבעו חכמים, שמתקיימים בידינו, שעדיין אנו תוקעים בהם, ומהם לא נזוז, ואז ישביתו העם מהתקיעות של הנץ החמה, שתהיינה כמו רפופות בידינו, ואל נא נעזוב אותם¹⁰⁹ עכשיו. ומה גם שאנו משלימין בהם המאה קולות, דהיינו טעמא דלבסוף אין תוקעין אלא עשר, ובודאי לכוונה זו.

ג. טעם למנהג לפי חכמת הנסתר

וגדול יתר מאד, יש לנו סמוכים לומר כן כד אתינן עלה דמילתא על-פי הסוד, ומדברי התנא האלהי רשב"י בזה הקדוש. כי באופן זה אין שום סתירה [!] מתלמודא, לומר סמי הא מקמי הא, כאותו כלל שיש בידינו כשהזוהר הוא נגד הגמרא, למיגרר בתר הגמרא. וחזינן אנן דמנהגים ומנהגים יש ויש, והכל הולך אל מכוון אחד. וידוע דבימי האר"י ז"ל היו תוקעין ל' דמיושב, ול' דמלכות, וזכרונות ושופרות דמוסף בלחש, ול' דחזרה, ויו"ד אחר תקבל, כדאיתא בספר הכוונות. והוותיקין, חכמי צפת שבאו אחרי האר"י, ששם היתה מידתו ושם גבורתו, אף על-פי שהיו שנים מועטות, ודאי ידעו מנהגו, ואף על-פי כן שינו את מידתו. ומקום הונח להם אף על-פי שידעו את דרכו, כי קים להו בדרכא מיניה, תנא האלהי

¹⁰⁶ "ומה שנוהגין להפסיק בפסוקים ויראו עינינו וקדיש, לפי שבימים הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות והיו יראים להתאחר שם עד אחר תפלת ערבית, ותקנו לומר פסוקים אלו שיש בהם שמונה-עשרה אזכרות כנגד שמונה-עשרה ברכות שיש בתפלת ערבית. ועתה שחזרו להתפלל ערבית בבתי כנסיות, לא נתבטל מנהג הראשון" (טור, אורח חיים סימן רלו).

¹⁰⁷ על-פי עירובין זה ע"ב: "מקום יש בראש שראוי להניח בו שתי תפילין".

¹⁰⁸ הכתב לא ברור, ופיענחתי "פש גבן" לפי השערה.

¹⁰⁹ צ"ל אותן.

רשב"י בזהוהר. והגם דמי יבוא אחרי המלך, האר"י, אשר כבר עשה ונהג, נסמכו על דברי הרשב"י, כמו שלא נמנעו אחרים במנהגים שנהגו מינים ממינים שונים, ובלבד שהכוונה בהם חדא היא.

ולפי האמת, אין טעם בתקיעות שבבקר לערבב השטן, אלא הכוונה למתק הדינים בסוד השינה הקודמת לצורך הנסירה.¹¹⁰ ומלבד לשונות הזוהר בפרשת בא זה פעמי[נ]ם,¹¹¹ וייפוי הכח של הרמ"ז ז"ל שם בפירושו לזוהר, כמו שציינתי לעיל, ולתנא דבי אליהו הכהן נר"ו,¹¹² עוד נר[אה] אלי מה שכתב הזוהר בפרשת אמור "וכד אתער האי שופר", שכתב הרמ"ז ז"ל שם¹¹³ וז"ל, שהוא יסוד אימא, יש שם¹¹⁴ סוד התשובה, וירצה שהנה בזמן הדורמיטא, אז מתעלה פנימיות זעיר, ובאין לו מוחין יותר עליונים, דהיינו מאבא ואימא עילאין, ככתוב בספר הכוונות קכ"ב,¹¹⁵ ולכן אמר 'האי שופר', דקאי אמאי דסליק מיניה, שהוא שופר גדול. ואף על-גב שזה הענין נמשך בכל זמן הדורמיטא, מכל מקום יצדק לומר שהעיקר הוא בשעה הראויה לתקיעה, שהיא ברגע הנץ החמה, וכמנהגם של חסידי צפת תוב"ב,¹¹⁶ שאז מכוונים לתקוע, ואז מתעורר זעיר, פירוש מתחילת התעוררות מוחיו לבוא בחידוש אורם המופלא, ובהצטרף לזה שבזה¹¹⁷ מכוונים להרהר תשובה בלבם, אז מתעצם הכח למעלה לחדש¹¹⁸ המוחין דזעיר, עכ"ל לעניננו. וגם בפרשת פנחס, הוסיף ביאור על הענין, יע"ש.¹¹⁹ (היא הנותנת שהכוונה למתק הדינים בסוד השינה הקודמת,

¹¹⁰ ראה להלן הערה 119.

¹¹¹ השווה בראשית כז, לו: "ויעקבני זה פעמיים".

¹¹² דרכו ניסה הרב אליהו הלוי לשכנע את החיד"א לחזור בו מדבריו שהדפיס בספריו, ללא הועיל (כנזכר לעיל הערה 76).

¹¹³ פירוש הרמ"ז לזוהר, ספר ויקרא, ההדיר הרב יצחק נחום, ירושלים תשס"ג, פרשת אמור, בדפי הזוהר צט ע"א (עמ' שלא-שלב). בנוסח הנדפס יש שינויים קלים לעומת הציטוט הנוכחי, כפי שיצויין להלן.

¹¹⁴ בנדפס בפירוש הרמ"ז שלפנינו: "ששם".

¹¹⁵ בנדפס: "ע"ע" (במקום "קכ"ב").

¹¹⁶ בנדפס: "תובב"א".

¹¹⁷ בנדפס: "שבני אדם".

¹¹⁸ בנדפס: "לירש". ויש להעדיף את נוסח הרב אליהו הלוי של פירוש הרמ"ז.

¹¹⁹ "ידוע שלצורך הנסירה מקדמת השינה לזעיר אנפין, שאז עולה נשמתו למעלה, ואז יש לו מעלה יתירה, דהיינו מוחין דאבא ואימא עילאין, ונה"י [=ונצח, הוד, יסוד] דתבונה נכנסים בנוקבא, ואחר כך על-ידי השופר הזעיר חוזר וניעור..." (פירוש הרמ"ז לזוהר ספר במדבר, ההדיר הרב יצחק נחום, ירושלים תשס"ד, פינחס, עמ' שנב). "מזמני שופר, נראה לעניות דעתי

והיא-היא כוונת הרמ"ז במה שכתב בפרשת בא, ולא תיקן שום כוונה מיוחדת, דהרי סוף-סוף לכולי עלמא התיקון נעשה ונגמר על-ידי המאה קולות, והכוונה אחת היא.)

ד. בירור מקורו של המנהג

והואיל דחביבין עלי שמעתתיה דהרב הרמ"ז ז"ל,¹²⁰ נתתי את לבי לדרוש ולתור מרב אחאי, נר ישראל, מוהר"ר ישראל גדליה קזיס נר"ו, ר"מ ור"מ דק"ק מנטובה,¹²¹ אם יש מנהג זה במקומו, ואם הוא מן היסוד של הרמ"ז ז"ל? והשיב לי דלא זו בלבד שהנהיג, אלא שגם הוא בעצמו היה תוקע אותן התקיעות בפומבי, באסיפת כל העם בישיבה שלו. ואח[רי] ז[ה] הלכתי אחר החקירה בריג'ייו ממר חביבי, כעת ר"מ, כמוהר"ר ישעיה קרתי נר"ו, מה משפטם¹²² מרוממם ומנהיגם הרב"ך ז"ל?¹²³ והשיבו לי שגם הרב"ך ז"ל נהג והנהיג כן בהנץ החמה, בהקהל כמעט כל הקהל, זולת השמש והזקנים שאינם יכולים להשכים כותיקין, ושמהר"י בסאני ז"ל חתנו,¹²⁴ שבא אחריו, איחר הזמן מאיזה רגעים, בשביל שלא היו מכוונים את השעה יפה, ובאים לידי טעות קודם הנץ החמה.

שהוא מה שנכוין בלקיחת השופר כנראה מספר הכוונות. ואחר כך תקעין ליה, שהוא הורדת המוחין מתוקים [נ"א מתוקנים] לזעיר... (שם, עמ' שפו).¹²⁰
 יתכן כי חביבות זו באה לידי ביטוי בעובדה שהרב אליהו הלוי קרא לבנו בשם "משה זכות". תמונתו הרוחנית של הרמ"ז בעיני הרב אליהו הלוי מתבהרת מקריאת איגרותיו של הרא"ה שפורסמו על ידי ראובן בונפיל, סיני, עא (תשל"ב), עמ' קסג-קצ. באיגרות מוזכר פירוש הרמ"ז לזוהר מכת"י (אגרת 5, עמ' קעד); פירושו למשנה 'קול הרמ"ז' (אמשרדס תע"ט; אגרות 7-8, עמ' קעח-קעט); אגרות הרמ"ז (ליוורנו תק"ס; אגרת 9, עמ' קפב); פסק כת"י "מכל חכמי איטליא ובתוכם מארי שבחבורה הרב הרמ"ז ז"ל" ומעשה רב של הרמ"ז (אגרת 11, עמ' קפו-קפז); ושו"ת הרמ"ז (ויניציאה תקכ"א; אגרת 12, עמ' קפט).¹²¹
 הרופא ר' ישראל גדליה קזיס, רבה של מנטובה (למן תקי"ד), נפטר בשנת תקנ"ג. עליו ראה ביומנו של החיד"א, מעגל טוב השלם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 79; ניפי-גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 160, מס' ס; שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, כרך ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 541.¹²²

אולי צריך לתקן "משפט" בלי מ"ם סופית, ובלשון נסמך: "משפט מרוממם ומנהיגם הרב"ך".¹²³

הרב בנימין כהן היה רבה של ריג'ייו.¹²⁴

הרב ישעיה בסאני (תל"ג-תצ"ט), לוקח בתו של הרב"ך, שימש כרבה של פדובה, ולאחר מות חותנו שימש ברבנות ריג'ייו. נודע כמורו ורבו של הרב משה חיים לוצאטו (רמח"ל) מתקופת פדובה.

הן אמת שמר אבי ז"ל אף על-פי שבכמה דברים היה מתנהג על-פי הסוד, לא ראיתי שהנהיג במקומו אלו התקיעות שלא נהגו מקודם, שלא לעשות חדשות. אבל ידעתי נאמנה שהמקובל האלהי, המפורסם בדורו, ר"מ ור"מ דק"ק מודונא, מהר"ר יאודה מצליח פאדווה ז"ל,¹²⁵ ואחריו הרב המופלא מו"ר אפרים כהנא ז"ל, נהגו אלו התקיעות בהנף החמה בישיבה של הקצינים סגוויניטי, ועוד היום מנהגם בכך. ולא אעלים ממעכ"ת שבהיותי במודונא בבית המדרש שמעתי שמורי הרב אפרים ז"ל הנזכר היה מופלג בחכמת הקבלה, ושכתב כמה קונטרסים שנאבדו ממנו, ואיזה מהם נטרפו בים בדרך ביאתו לאיטליא. ועוד אגידה ואספרה מה שאמר לי פה אל פה הרב הגדול והמופלא, כשהיה אהבה עזה בינינו, כמוהר"ר יצחק ברכיה קנטון ז"ל, ר"מ ור"מ דק"ק טורינו,¹²⁶ שהיה תלמידו מובהק של מו"ר אפרים ז"ל. ההוא אמר שהרב ז"ל הפליא חכמתו גם בזאת החכמה, שעד שלמד כמה וכמה דפים מספר אוצרות חיים אחר פטירתו עם הרב"ך ז"ל, לא למד דף אחד עם רבו הנ"ל, בשביל הדקדוקים ופלאי פלאים, שהיה מדקדק ואומר על כל קוץ וקוץ תלי תלים. ולא נעלם ממעכ"ת מה שכתב הרמ"ז כמה פעמים דשרי ליה לאיניש לפלפל בזאת החכמה בהקדמות אמתיות.

חתימת המכתב

והנני מעלה ארוכה זו למעכ"ת, וסיפור מעשים, מעשה רב, כדי שמר בחכמתו יברך וילבן הדברים. כי כפי הנראה, יש במה לסמוך בקום עשה. וימחול אם העזתי פני קמיה רבי, כי כוונתי רצויה, לקיים דברי חכמים ושלא לשנות מן המנהג. נאם זקן

¹²⁵ יצויין כי הרב"ך, רבה של ריג'יו, והרב יהודה מצליח פאדווה רבה של מודינה (מודונא), היו מחותנים: בנו של האחרון, הרב מנשה יהושע פאדווה, נשא לאשה את בתו של הראשון (וממילא היה הרב מנשה יהושע פאדווה גיסו של הרב ישעיה בסאני). ראה בונפיל, "שתים-עשרה אגרות מאת ר' אליהו הלוי", עמ' קפד.

¹²⁶ ראה אצל ניפ-גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 159-161, מס' מה: "כמוהר"ר יצחק ברכיה קנטון מ"ץ בק"ק טורינו ... ויש עוד בידי תשובה מכמוהר"ר אליהו הלוי מאליסנדריא דילה פאלייה ... וכתב שם, וזה לשונו, ולדברי הסכים מהר"ר יצחק ברכיה קנטון, ריש מתיבתא בטורינו, כשבא מקרוב בצל קורתי ... ובחזרתו לשלום אל ביתו כתב אלי כדברים האלה, עשיתי מה שגזר עלי לעיין ולעמוד על בוריין של דברים ... ואחרי שעיינתי כל הצורך בענין גם אני מסכים לדעתו ... והוא נשאל על אותם שהיו עושין הקפות לנשים, והשיב דאין לעשותן, והסכים עמו הר"ר אליהו הלוי הנ"ל...".

מופלג, טור תלג,¹²⁷ לוי למעלה לוי למטה, אליאו הלוי ס"ט, פה אליסאנדריא, בשליש הראשון של חדש תמוז דהאי שתא, שנת ה'תק"ן.

¹²⁷ שבת קנב ע"א. ופירש רש"י: "טור תלג - ההר נעשה שלג, כלומר ראשי לבן".